

יחסי יהודים וערבים במרחב הכפרי ראש פינה-ג'אעונה, 1948-1918

אורי בירן ואסף זלצר

ב־23 באוגוסט 1929 פרצו מאורעות דמים בירושלים על רקע ויכוחים ומאבקים קשים בעניין הסטטוס קוו הנוגע לזכויות תפילה בכותל המערבי. המאורעות התפשטו לערים נוספות, ונפצעו ונהרגו בהם יהודים וערבים.¹ מאות ערבים השתכנעו כי יהודים פגעו במסגדי הר הבית, ולכן התפרצו ב־29 באוגוסט לרובע היהודי בצפת ותקפו את תושביו.²

בראש פינה הסמוכה ובכפר הערבי ג'אעונה הצמוד אליה גברו באותו יום המתח והחרדה שמא יגיעו גם אליהם אירועי הדמים.³ מוכתר ראש פינה יעקב בנדל תיאר את השתלשלות האירועים ב־30 באוגוסט 1929:

בשעה ארבע וחצי על פי הוראת הצעירים נתרוקן מיושביו כל הרחוב העליון [...] כל המשפחות הנשים הילדים והטף נאספו לבית העם, וכל חוגר חגורה ומעלה הזדיין במקל, במוטי ברזל בקלשונים ובקרדומות והקיפו את כל הבניין.⁴

במקום אחר הרחיב בנדל:

מצאתי לנכון, באותו רגע מסוכן, לעלות לכפר ג'אעונה, ובאמצע הרחוב, במילים אחדות חמות על פי הסגנון הערבי, מסרתי לרשותם ולמצפונם את הרחוב העליון על כל רכושו [...] ראשי המשפחות נשבעו בשהאמה הערבי (הרגש הנעלה הערבי) שיגנו על המקום. הבטיחו וקיימו ותודה להם. יזכור אותם אלוהים לטובה. אילולא הם, זולת

* המאמר מבוסס על עבודת גמר לתואר שני שנכתבה בחוג ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת חיפה בהנחייתם של ד"ר אסף זלצר וד"ר משה נאור – אורי בירן, 'ראש פינה-ג'אעונה: יחסי יהודים וערבים בקפּר הכפרי, 1918-1948', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2017.

1 הלל כהן, תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי, כתר, ירושלים 2013, עמ' 17-21.

2 מוסטפא עבאסי, צפת בתקופת המנדט 1918-1948: ערבים ויהודים בעיר מעורבת, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2015, עמ' 240-241; כהן, תרפ"ט, עמ' 305-307.

3 'בגליל', בוסתנאי, גיליון כ"ה, כ' אלול תרפ"ט [25.9.1929], עמ' 22.

4 'מיומן המאורעות בראש פינה', דאר היום, 22.9.1929, עמ' 3.

מה שהרובע העליון היה נשדד, הייתה גם אפשרות שמתנפלים מהחוץ היו חודרים לשרשרת הגנתנו.⁵

האירוע המתואר למעלה הוא רגע של משבר אך אפשר למצוא בו רמזים לדו־שיח שהתקיים בין הקהילות ולמאפייניו הגיאוגרפיים של הקשר בין הכפר למושבה. למקרא הדברים מתעוררות שלוש שאלות: אילו יחסים התקיימו בין שתי הקהילות: ראש פינה וג'אעונה; מתי וכיצד התפתחו יחסים אלו; איך השפיעה מערכת היחסים מערכת היחסים בין היהודים והערבים בפלשתינה על מערכת היחסים המקומית בין קהילת ראש פינה לקהילת ג'אעונה הקרובות זו לזו גיאוגרפית. שאלות אלו הנוגעות ליחסי יהודים-ערבים במרחב הכפרי בתקופת המנדט תעמודנה אפוא במרכזו של הדיון במאמר זה.

נושא היחסים בין הקהילות הלאומיות בפלשתינה-א"י בתקופה הנדונה הוצג עד כה במחקר מכמה היבטים ובקנה מידה משתנה. מרבית המחקרים עסקו ביחסים שהתקיימו בין הקהילות במרחב העירוני, ובפרט בערים המעורבות: חיפה, צפת, ירושלים, טבריה, יפו, בית שאן.⁶ נסקרו תחומי המנהל העירוני והתפקוד הכלכלי וכן נדונו חיי היום-יום והשפעת המצב הביטחוני והעימות הלאומי על היחסים בין היהודים לערבים. מחקרים אלו משלימים את המחקר הקיים על מכלול היחסים שהתפתחו בין הקהילה היהודית לקהילה הערבית בתקופת המנדט. מוצגות בהם כמה גישות לתיאור היחסים בין הקהילות. לפי גישה אחת, ארץ ישראל המנדטורית הייתה חברה אשר התאפיינה בהתנהלות דואלית בהיותה חברה דו־לאומית. התומכים בגישה האחרת מבקשים לערער על הנחה זו. את התפיסה המדגישה את אופייה הדו־לאומי של החברה הארץ־ישראלית בתקופת המנדט הציגו משה ליסק ודן הורוביץ. לדבריהם בתקופת שלטון המנדט קיימו הקהילה הערבית והקהילה היהודית מערכות נפרדות של פוליטיקה, תרבות וכלכלה, ללא אינטרסים משותפים. זאת ועוד, שאיפותיהן של שתי קהילות היו שונות ואף מנוגדות. לכל קהילה הייתה זיקה למרכזים חוץ־טריטוריאליים, והשלטון הבריטי תרם להיווצרות ההפרדה ולשמירה עליה באמצעות התמיכה במערכות החינוך, הכלכלה והתעסוקה הנפרדות.⁷

5 יעקב בנדל, 'מיומן מאורעות תרפ"ט', הארכיון לתולדות ההגנה (להלן: את"ה), 0001/359/080.
6 Dan Rabinowitz and Daniel Monterescu, 'Reconfiguring the "Mixed Town": Urban Transformation of Ethnonational Relations in Palestine and Israel', *International Journal of Middle East Studies*, 40, 2 (May 2008), pp. 198-199; מנחם קליין, קשורים:

הסיפור של בני הארץ, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשע"ה. לאחרונה התפרסם גם מחקר על העיר הערבית בית שאן ועל קהילה היהודית בה. המקרה של בית שאן ייחודי לנוכח העובדה כי חברי הקהילה הגרו מן העיר בתקופת המאורעות, במידה מסוימת כמו חברי הקהילה היהודית בחברון. אלא שבחברון התקיימה קהילה יהודית תקופה ארוכה יותר והקשר אל המקום היה מבוסס על קדושתו. בית שאן שונה גם מיפו שהייתה עיר ערבית אבל הקהילה היהודית התקיימה בה עד סוף המנדט. ראובן גפני, נקודה עברית בבית שאן, קהילה יהודית בעיר ערבית בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט, מאגנס, ירושלים 2018.

7 דן הורוביץ ומשה ליסק, מישוב למדינה: יהודי ארץ־ישראל בתקופת המנדט כקהילה פוליטית, עם עובד, תל אביב 1977.

מול התזה הדואלית הוצגה התזה הקולוניאלית. גרשון שפיר בחן את היחסים בין היהודים לערבים בתקופת המנדט. לגישתו, למאפייני ההתיישבות הציונית בארץ ישראל היו סממנים קולוניאליים שעיקרם אוכלוסייה מתיישבת (היהודית) אשר יחסיה עם האוכלוסייה המקומית (הערבית) התנהלו במתכונת של יחסי ילידים ומתיישבים. לדברי שפיר, אוכלוסיות אלו חיו זו מעל זו, ואת החברה המתיישבת היהודית הניע הצורך לרכוש שטח ולהשתלט על שוק העבודה. מאפיינים אלו השפיעו על מערכת היחסים בין קהילות.⁸ תזה אחרת, השיתופית, מציגה את חיי היום-יום של היהודים ושל הערבים בארץ כחיים משותפים, ולא רק כמסכת של חיכוכים ומעשי איבה. ההיסטוריון זכארי לוקמן עסק בהיווצרותם של החיים המשותפים מתוך בחינת היחסים בין קהילות הפועלים.⁹ אביבה חלמיש תומכת בתזה זו ומציינת כי אף שהיהודים והערבים השתייכו לקבוצות נפרדות במסגרת מדינית בריטית אחת, בהתמקדות בהיבטים הכלכליים אפשר ללמוד כי הקהילות הללו ניהלו מערכת חיים משותפת וכי היו להן אינטרסים משותפים. לדבריה, השאלה הבסיסית צריכה להיות עד כמה השפיעה החברה האחת על התפתחותה של האחרת?¹⁰ דבורה ברנשטיין עוסקת במחקרה בשוק העבודה היהודי-ערבי המשותף בעיר חיפה. ברנשטיין מצביעה על הכוחות המאחדים את קהילות הפועלים בשוק ועל הכוחות המפצלים אותן ומראה כי לצד התחרות והניסיונות להתבדלות על רקע מעמד ולאום נוצרו גם שיתופי פעולה.¹¹

כאמור, רוב החוקרים שעסקו בתיאור היחסים בין קהילות ובהגדרת מאפייניהם התמקדו במרחב העירוני. בעיר הייתה מסכת הקשרים בין קהילות אינטנסיבית, ולכן עוררה עניין רב במחקר. במרחב הכפרי מיעטו החוקרים לעסוק. מאיר הילדסהיימר בחן את היחסים בין קהילות הכפריות והדגיש את נושא המים.¹² יובל בן-בסט וגור אלרואי עסקו בעימות שהתפתח בין קהילות כפריות, אך מחקרם מתמקד בהיבטים המתודולוגיים ולא במכלול היחסים.¹³

- Gershon Shafir, *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict 1882-1914*, University of California Press, Berkeley 1996 (update version) 8
- Zachary Lockman, *Comrades and Enemies: Arab and Jewish Workers in Palestine, 1906-1948*, University of California Press, Berkeley 1996 9
- אביבה חלמיש, 'ארץ ישראל המנדטורית: חברה דואלית או מציאות קולוניאלית?', *זמנים*, 92 (סתיו 2005), עמ' 16-25. 10
- Deborah S. Bernstein, *Constructing Boundaries: Jewish and Arab Workers in Mandatory Palestine*, State University of New York Press, Albany 2000 11
- מאיר הילדסהיימר, "מי מריבה": פרשיות מים במושבות העלייה הראשונה בגליל, *קתדרה*, 126 (טבת תשס"ח), עמ' 39-66. 12
- Yuval Ben-Bassat and Gur Alroey, 'The Zionist-Arab Incident of Zarnuqa: A Chronicle and Several Methodological Remarks', *Middle Eastern Studies*, 52 (June 2016), pp. 783-803 13

איור 1: הכפר ג'אעונה ובתי ראש פינה במורד ההר, 1937¹⁴

במחקרנו נתמקד בשני יישובים כפריים כדי לבחון איזו מהתזות שהזכרנו מסבירה טוב יותר את היחסים שהתקיימו בין הקהילות השכנות. באיור 1 אפשר לראות כי ג'אעונה וראש פינה היו סמוכות מאוד זו לזו ומעטים היישובים שהיו קרובים כל כך מבחינה גיאוגרפית. השאלות המתבקשות הן באיזו מידה השפיע המאפיין הגיאוגרפי הזה על מערכת היחסים בין הקהילות ואילו גורמים אחרים עיצבו אותה.

החוקרים הרבו לעסוק בתיאור קורותיה של המושבה ראש פינה הן בנוגע לשלבי הקמתה והן בנוגע להתפתחותה הפיזית והכלכלית. נוסף על ההיבטים הפיזיים נדונה פעילותם של פקידי הברון, החברה היהודית להתיישבות (יק"א) ומאפייני החינוך העברי. רק מעט נרמז במחקרים אלו על הכפר השכן, ואין בנמצא תיאור שיטתי של התפתחותו ושל היחסים האישיים, ושל יחסי הכלכלה והתרבות שקיימו תושביו עם אנשי המושבה מיום הקמתה עד 1948. החוקרים התמקדו בעיקר בשלהי התקופה העות'מאנית.

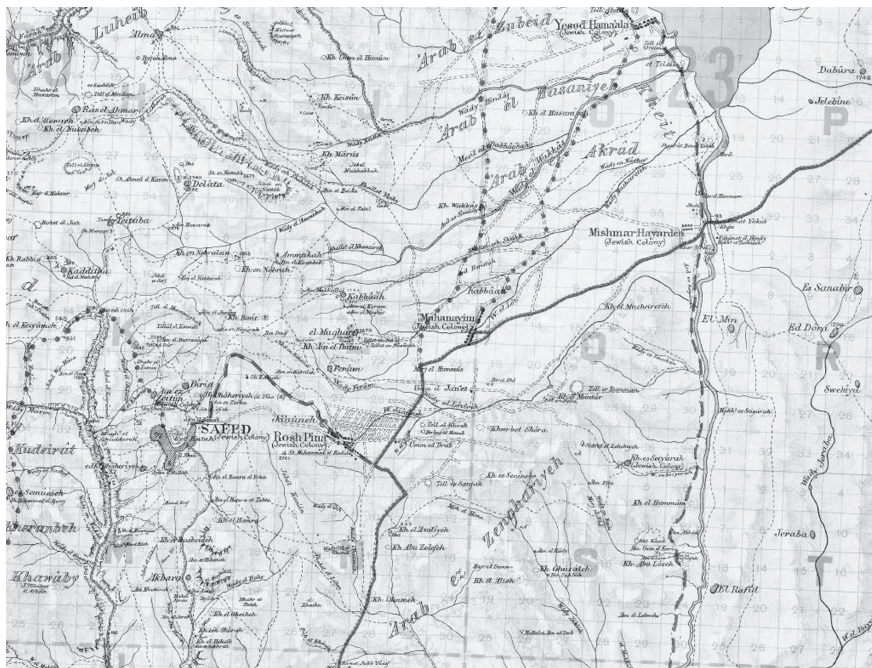
במאמר זה נציג את מערכות היחסים שהתקיימו בין תושבי הכפר לתושבי המושבה כמקרה מבחן ליחסי ערבים-יהודים במרחב הכפרי בתקופת המנדט ולעצם האפשרות לערוך מחקר על יחסים אלו.

ג'אעונה וראש פינה התקיימו זו לצד זו 66 שנים, מסוף התקופה העות'מאנית עד שנת 1948. תחילה נציג את היחסים שהתקיימו בתקופה העות'מאנית, בין היישובים השכנים

14 זולטן קלוגר, אוסף התצלומים הלאומי, לשכת העיתונות הממשלתית, D-30-043; ראו שם את 'הבית האמריקאי' הבולט במרחב המערב בין בתי המושבה לכפר. עוד על הבית הזה בהמשך הדברים.

יחסי יהודים וערבים במרחב הכפרי ראש פינה-ג'אעונה, 1918-1948

כמצע להבנת היחסים ביניהם בתקופת המנדט. נמקד את הדיון בחיי היום-יום, ובעיקר בתחומי החינוך והוויי החיים וכן נבחן את הפעילות המשותפת בתחום הכלכלה. באותה תקופה, בד בבד עם השגרה היום-יומית שחייבה שיתוף מסוים, התגבשו הקהילות סביב הרעיון הלאומי אשר הלך ונעשה מרכזי בקרב היהודים ובקרב הערבים בפלשתינה בכלל. התגבשות זו הובילה לקראת סיום המנדט להתנגשות אלימה. בהקשר זה נבחן את השפעת האירועים בארץ על המרחב המקומי ועל היחסים בין הקהילות בו. את המאמר נסיים בתיאור האירועים החריגים שהתרחשו ביישובים הללו במאי 1948, אשר בעקבותיהם נעקרו תושבי הכפר ג'אעונה. התבססנו במאמר על מקורות ראשוניים שאיתרנו בכמה ארכיונים ובעיקר בארכיון המושבה ראש פינה ובארכיון הציוני המרכזי. עוד מידע ראשוני, בעיקר על שנות הארבעים של המאה ה-20 ועל תקופת מלחמת העצמאות, אספנו מהארכיון לתולדות ההגנה. מלבד זה, אנו מביאים עדויות של פליטים פלסטינים מהכפר ומהאזור אשר דלינו מאתרי מידע במרשתת. עדויות אלו עוסקות בעיקר בסופה של התקופה, אך רומזות גם על התקופות שקדמו לה. מידע על ההתרחשויות היום-יומיות שהתרחשו ביישובים אלו מצאנו בעיתוני התקופה, ביומנים ובספרי זיכרונות שכתבו יהודים וערבים.

איור 2: אזור מושבות הגליל המזרחי (למעט מטולה), צפת והכפרים באזור, 1918¹⁵

Palestine Exploration Fund Map, Sheet 4, Safed, 2nd edition, March 1918 15

המבקר כיום בראש פינה יוכל לשים לב בסירותו ברחוב העליון לצביונו של המפגש בין הקהילות בזעיר אנפין. מרחב זה היה המקום שנוצרו בו לראשונה היחסים בין הקהילות בעת התגבשות רעיון ההתיישבות של יהודים סמוך לכפר. כדי לא לעורר את התנגדותם של השלטונות העות'מאניים נבנו בתי היהודים ברצף לבתי הכפר. הכפר ג'אעונה נהרס לחלוטין במשך השנים; העדויות היחידות לקיומו הן השטח הפתוח במקום בו שכן הכפר והמבנה של שלוש הקומות שזכה לכינוי 'הבית האמריקני', שהוא בבחינת היוצא מן הכלל המעיד על הכלל.¹⁶ היעדרם הפיזי של בתי הכפר אינו יכול להעלים את מסכת הקשרים שהתקיימה בין הקהילות כפי שנתאר אותה כאן.

שכנים עוד מהתקופה העות'מאנית

הכפר ג'אעונה נמנה עם קבוצת כפרים במורדות המזרחיים של הרי צפת (איור 2).¹⁷ עוד בשנת 1596 הוזכר הכפר ברשימות העות'מאניות כיישוב שתושביו משלמים מסים בנפת צפת.¹⁸ בסקר ה־PEF (הקרן לחקר ארץ ישראל) משנת 1881 היה מספר התושבים בכפר כ־140 נפש.¹⁹ כלכלת הכפר התבססה בעיקר על חקלאות בעל ועל גידולי פלחה בשיטות מסורתיות. בשנת 1876 רכשה קבוצת יהודים מאנשי היישוב הישן בצפת יותר משליש (כ־3,000 דונם) מאדמות הכפר.²⁰ ככל שידוע לנו את האדמות מכרו כמה ממשפחות הפלאחים שהעדיפו לעבור לאזור החורן.²¹ בשנת 1878 התיישבה קבוצת היהודים במקום וכינתה אותו גיא אוני. מטרת הקבוצה הייתה להקים יישוב, להתפרנס מעבודת כפיים ולהפסיק להסתמך על כספי החלוקה. כעבור כשנתיים, בשנת 1880, הגיעו תושבי גיא אוני לפת לחם; כספם אזל, בצורת קשה פגעה ביכול, ונסתמו מקורות העזרה הכלכלית. יהודי גיא אוני נאלצו לחזור לצפת.

- 16 את 'הבית האמריקני' בנה תושב הכפר שעשה את הונו בארצות הברית והחליט להקים בתחומי הכפר אכסנייה לאנשי הצבא והמשטרה שהוצבו באזור. הבית הבנוי אבן בזלת שונה במידה ניכרת בצורתו ובחומרי הבנייה שלו מבתי הכפר, וזו כנראה אחת הסיבות להשרדותו.
- 17 יהושע בן אריה ועמירם אורן, 'יישובי הגליל ערב מפעל ההתיישבות הציוני', בתוך: אבשלום שמואלי, ארנון סופר ונורית קליאוט (עורכים), **ארצות הגליל**, משרד הביטחון, חיפה 1983, עמ' 315-352.
- 18 Walid Khalidi, *All that Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948*, Institute for Palestine Studies, Baltimore, 1992 (להלן: ח'אלידי, **מה שנותר**).
- 19 The Survey of Western Palestine, 1, 1-6: Galilee, The committee of the Palestine Exploration Fund, London 1881, pp. 196-197
- 20 נקדימון רוגל, 'ספר המקנה של ראש פינה', **קתדרה**, 65 (תשרי תשנ"ג), עמ' 117-136; ראו גם: 'קול מבשר ישוב אה"ק', **הצפירה**, 25.5.1878; 'לקרוא לשבויים דרוך', **הבצלת**, 7.4.1880, עמ' 1-2; 'גיא-אוני', **דבר**, 6.8.1948, עמ' 3.
- 21 יעקב הרוזן, **חזון ההתנחלות בגליל**, מוסד הרב קוק, ירושלים 1971, עמ' 39-40.

בשנת 1880 נוסדה בעיר מוינשט (Moinești) ברומניה 'חבורת יישוב ארה"ק [ארץ הקודש] בידי עבודת האדמה'. זו הייתה אחת האגודות של חובבי ציון שהוקמו באותה תקופה במזרח אירופה. בדצמבר 1881 שלחה האגודה את דוד שו"ב, למצוא ולרכוש עבורה קרקע להתיישבות בארץ ישראל. שו"ב קנה מיהודי גיא אוני שני שלישים מהאדמה שרכשו שנים אחדות קודם לכן. ארבע משפחות שהיגרו מרוסיה רכשו את השליש האחר. ²² בסוף שנת 1882 הגיעה לארץ קבוצה מקרב חברי האגודה להתיישב על הקרקע שרכשו. קבוצה זו ייסדה מושבה סמוך לכפר ג'אעונה וקראה לה בשם ראש פינה. ²³ שישה עשר הבתים הראשונים שנבנו בראש פינה נשקו לבתי הכפר ויצרו סמטה; זו כונתה הרחוב העליון. ²⁴ לימים נהייתה ראש פינה לגדולה במושבות הגליל העליון ומרכז למושבות האזור. המתישבים מרומניה ורוסיה שחסרו ידע וניסיון בעבודה החקלאית, פלחה בעיקר, הגיעו בתוך פחות משנה לפת לחם. ²⁵ בנובמבר 1883 פרס הברון אדמונד דה רוטשילד את חסותו על המושבה הגלילית, וכעבור כמה שנים (1889) רכשה פקידות הברון שלישי נוסף מאדמות הכפר ג'אעונה שהיה בבעלותם של בעלי קרקעות ערבים מצפת, כלומר בסך הכל נרכשו שני שלישים מאדמות הכפר. ²⁶ הרחבת השטחים האיצה את עבודות הפיתוח והסלילה של דרכים באזור, ששנים אחדות הועסקו בהן מאות רבות של פועלים יהודים וערבים מהסביבה. ²⁷ במושבה הושקעו משאבים רבים בניסיונות לפתח את המשק החקלאי ולשלב בו גם מטעים (מלבד פלחה). בחלק מן הפעילויות האלה יושמו שיטות חקלאיות מתקדמות ונעשו ניסיונות להקים מפעלים לעיבוד תצרוכת חקלאית. ²⁸ בשנת 1900 העביר הברון רוטשילד את המושבות לחסות יק"א. מנהל מושבות יק"א בגליל העליון חיים מרגליות קלוורסקי פעל לרכישת קרקעות ולפינוי האריסים שחיו עליהן כדי לבסס את המושבות העבריות. ²⁹ נוסף על כך הוא קשר קשרים עם המנהיגות הערבית באזור ובכלל זה עם ראשי הכפרים הסמוכים לראש פינה. ³⁰

- 22 'לתולדות ישוב ארץ ישראל', הצפירה, 12.9.1987, עמ' 2; 'לתולדות ישוב ארץ ישראל' (המשך), שם, 15.9.1987, עמ' 2.
- 23 על פי פסוק מתהילים קיח כב: 'אֶבֶן מְאֹסוֹ הַבּוֹנִים הָיְתָה לְרֹאשׁ פְּנֵה'. על פי המדרש האבן היא עם ישראל, והבונים הם עמי העולם שמאסו בעם ישראל אשר יהיה לבסוף לאחד החשובים בעמים.
- 24 יוסי בן-ארצי, המושבה העברית בנוף ארץ-ישראל 1882-1914, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1988, עמ' 419.
- 25 משה דוד שו"ב, זיכרונות לבית דויד, דפוס ארץ ישראל, ירושלים 1937, עמ' פא, עז-עט, קר.
- 26 'אזיען', המגיד, 16.5.1889, עמ' 5; ראו גם: 'ישוב אה"ק', הצפירה, 20.3.1892, עמ' 3; נקדימון רוגל, 'המפות האבודות של ראש פינה', עת-מול (תשנ"ג), עמ' 14-15.
- 27 'מכתבים מאה"ק', המליץ, 21.1.1890, עמ' 4; 'במושבות אחינו באה"ק', הצפירה, 22.5.1890, עמ' 2.
- 28 בן-ארצי, המושבה העברית בנוף ארץ-ישראל, עמ' 416-417; שו"ב, זיכרונות, עמ' קסב-קסח.
- 29 אביגיל יעקבסון, 'נישלת הרבה ערבים מעל אדמתם ועבודה זו איננה קלה', הארץ, מוסף ספרים, 25.12.2009.
- 30 לקריאה נוספת על אודות קלוורסקי ראו: יצחק ציטרין, 'חיים מרגלית-קלוורסקי, גואל הקרקעות והשאלה הערבית: אנטומיה של יחסי יהודים-ערבים, בין אוטופיה למציאות', קתדרה, 162 (ינואר 2017), עמ' 35-66.

במושבות רבות, ובראשן פתח תקווה, התנהלו עם בואם של אנשי העלייה השנייה (1904-1914) מאבקים קשים בענייני עבודה. אנשי העלייה השנייה ביקשו להשתלט על שוק העבודה השכירה, ואילו האיכרים העדיפו להמשיך להעסיק את הפועלים הערבים. החלוצים ראו בכניסתם לענפי העבודה השונים חלק מפעילותם לבניין הארץ, והאיכרים לעומתם העדיפו את הפועלים הערבים בשל מומחיותם בעבודות החקלאות ובשל שכרם הנמוך.³¹ לגליל העליון הגיעו אך מעטים מפועלי העלייה השנייה (בעיקר למטולה), ולכן לא התפתח במרחב זה מאבק בענייני העבודה. עם השנים גדל מספרם של התושבים שלא עסקו בחקלאות במושבה. תושבים אלו שימשו נותני שירותים בעבור פקידות הברון ובעלי מלאכה. רבים מהם היו בני הארץ ממוצא ספרדי (מצפת, מעכו ומטבריה), והיו בהם גם כמה עשרות שהשתייכו למשפחות זרחיה ולוי שהגיעו מחצבאיה שבלבנון. מקצתם התגוררו ברחוב העליון ושליטתם בשפה הערבית עמדה ביסוד הקשרים הקרובים שיצרו עם תושבי ג'אעונה.

לאחר הצטרפותה של האימפריה העות'מאנית למלחמת העולם בנובמבר 1914, נעשתה ראש פינה למרכז צבאי עות'מאני. הדרך הסמוכה למושבה שימשה אלפי חיילים בבואם מדמשק לבאר שבע ודרומה ממנה. את האספקה לגייסות הרבים שעברו במרחב השיג הצבא מתושבי היישובים שחנה בהם בדרכו.³² בדצמבר 1917 כבש הצבא הבריטי את הארץ עד 'קו העוג'ות' מצפון ליפו ולירושלים, ובחודש ספטמבר 1918 נכבש גם חלקה הצפוני של הארץ. בשנה האחרונה לשלטונם של העות'מאנים באזור ולפני נסיגתם הם הכבידו את ידם על האוכלוסייה שנשארה בשליטתם. כתוצאה משנות המלחמה הקשות מספרם של יהודי ראש פינה, שהיה ערב המלחמה 650 נפש, הצטמצם לכדי 460 מתיישבים עד סוף המלחמה; מספרם של ערביי ג'אעונה היה 626 נפש.³³ בעיות הביטחון באזור גברו בשנות המלחמה, ואנשי המושבה והכפר הגבירו את השמירה המשותפת בשדות ובמטעים שעליהם פשטו רעבי האזור והחיילים העות'מאנים.³⁴

36 שנים התקיימו זו לצד זו ראש פינה וג'אעונה בימי השלטון העות'מאני. הדו־קיום התבסס על היכרות קרובה ואינטרסים משותפים. המתיישבים שהגיעו מרומניה ומרוסיה היו חסרי ניסיון בחקלאות בשנים הראשונות, וערביי ג'אעונה סייעו להם ברכישתו. לאחר שפרס הברון רוטשילד את חסותו על ראש פינה הוקמו במושבה ובאזור תשתיות רבות ופותחו ענפי חקלאות. מן הפעילות החקלאית הזאת התפרנסו גם תושבי ג'אעונה והפלאחים מכפרים סמוכים.

31 זאב צחור, 'המפגש בין האיכרים לפועלי העלייה השנייה בפתח תקווה', שם, 10 (טבת תשל"ט), עמ' 142-150.

32 זלמן בנדל, 'זיכרונות זלמן בנדל, מלחמת העולם הראשונה', בתוך: מנחם בן אריה (עורך), סיפור קורות ראש פינה ותולדותיה, עמ' 907-985, ארכיון ראש פינה (להלן: אר"פ).

33 Palestine: Report and General Abstracts of the Census of 1922, table 11, subdistrict of Safad, 23.10.1922 (להלן: מפקד 1922).

34 דוד הורוויץ, 'השמירה וההגנה בראש פינה בזמן עבר', בתוך: בן אריה (עורך), סיפור קורות ראש פינה ותולדותיה.

כלכלה דואלית או משותפת?

בספטמבר 1918 החלה תקופת השלטון הצבאי הבריטי; זו נמשכה עד יולי 1920, שאז נוסד השלטון האזרחי בפלשתינה-א"י. שינויים אלו לא השפיעו על מעמדה של צפת, וגם בתקופת המנדט היא המשיכה לשמש מרכז הנפה. יק"א, שבשנות מלחמת העולם הראשונה דממו משרדיה בארץ ישראל, חזרה לנהל את מושבותיה באמצעות הוועדה הארץ-ישראלית. בשנת 1924 הועברו כל נכסיה לרשותה ולניהולה של החברה להתיישבות יהודית בארץ ישראל (פיק"א), ובכלל זה המושבות, ובהן ראש פינה.³⁵ בתחילת תקופת המנדט היו בראש פינה 80 משפחות, ובהן 35 משפחות איכרים. האיכרים החזיקו בשטחי קרקע גדולים, ובהם אדמות מרעה שלא התאימו לעיבוד חקלאי. אחדים מהם החזיקו בשטחי אדמה שהיו מרוחקים כ-8-10 קילומטר ממזרח למושבה ומצפון לה. חלקות קרקע רבות היו מפוזרות בין שטחי הכפרים הערביים שבאזור (איור 3).³⁶ משנסוגו העות'מאנים, החלו האיכרים לשקם את משקיהם בעזרת הלוואות שקיבלו מיק"א לרכישת בהמות וזרעים.³⁷

איור 3: מפת חלקות קרקע של המושבה והכפר³⁸

- 35 יעקב גולדשטיין ובת-שבע שטרן, 'פיק"א ארגונה ומטרותיה', קתדרה, 59 (ניסן תשנ"א), עמ' 103-125.
 36 'לשאלת העבודה העברית בראש פינה', דבר, 14.10.1932, עמ' 4.
 37 עדות יצחק גרינברג, איכר יליד ראש פינה, 1904, את"ה, 232.00006; 'ראש פינה', הפועל הצעיר, 5.9.1919, עמ' 23.
 38 1905, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), J15M113.

ערביי ג'אעונה נשאר עם תום המלחמה ללא בהמות העבודה שהוחרמו על ידי הצבא העות'מאני ועם שרידים של עדרי הצאן. כמו פלאחים בכפרים אחרים בארץ, הם התקיימו מהיבולים של חקלאות הבעל בכל שנה.³⁹ את שטחי המרעה חכרו בעלי העדרים מאיכרי המושבה. כל תקופת המנדט הגישו השלטונות סיוע מועט לכפר, ועיקרו ניתן כהלוואות שהפלאחים התקשו להחזיר.⁴⁰ את מרבית עבודות הפלחה בשדות איכרי ראש פינה ביצעו ערביי ג'אעונה.⁴¹ מימי ראשית המושבה עד שנת 1936 (ראו בהמשך הדברים) עבדו אצל כל איכר משפחות קבועות של פלאחים. קשרי עבודה אלו עברו מאב לבן שהועסקו אצל אותן משפחות האיכרים. מקצת הפלאחים הועסקו כ'חראת'ים' – חוכרי אדמות שעבדו את הקרקע תמורת אחוז מסוים מהיבול – בדרך כלל שליש ולפעמים מחצית מהיבול – והיו שהועסקו כפועלים שכירי יום. בני משפחה אחרים של החראת' רעו את עדרי האיכרים ועבדו בגן הירק ובנחלה הקרובה לבתים. נשותיהם של הפלאחים עבדו במשקי הבית. מערכת היחסים בין האיכרים לפלאחים הייתה שונה מאיכר לאיכר. היו שראו בהם שותפים נאמנים, ויחסי הקרבה הגיעו לידי ביטוי גם בכינויים שנהגו ילדי האיכרים לכנות את הפלאחים כמו 'דודי' (יא'עמי).⁴² לעומתם היו שראו בהם פועלים אשר ראוי לשמור מהם מרחק ולהקפיד עמם על יחסי עוסק-מעסיק.⁴³ החכרת הקרקעות לתושבי הכפר הייתה אינטרס כלכלי מובהק של האיכרים במושבה. לעומת זאת יק"א, ואחריה פיק"א, הסתייגו מכך ודרשו מוועד המושבה להפסיק את החכרת האדמות לערבים ולקלוט פועלים יהודים אחדים לפחות.⁴⁴ למרות הדרישות של יק"א ושל ועד המושבה, המשיכו מרבית האיכרים להחכיר אדמות לאנשי הכפר. החכרת האדמות פסקה בתקופת המרד הערבי (1936-1939), והאיכרים שבו להחכיר אדמות לערביי ג'אעונה רק כשמצבם הכלכלי הידרדר (על הגורמים להידרדרות ראו בהמשך הדברים), לאחר תום מלחמת העולם השנייה.

- 39 קנת ו' שטיין, 'התפתחויות בכלכלה הכפרית הערבית (1917-1930) ומשמעויותיהן החברתיות והפוליטיות', קתדרה, 41 (תשרי תשמ"ז), עמ' 133-154.
- 40 ח'אלד אחמד סעיד עמאיריה, נולד ב-3.2.1926 בג'אעונה ועבד כשוטר במשטרת ראש פינה. באתר אינטרנט פלסטיני, <http://www.palestineremembered.com> מצוי ריאיון וידאו שנערך עמו בשנת 2007 ואורכו כשבע שעות. בריאיון זה מתאר עמאיריה את החיים בכפר, את היחסים עם אנשי ראש פינה ואת העקירה בשנת 1948, סיבותיה ונסיבותיה. ראו: <http://www.palestineremembered.com/Safad/al-Ja'una/Story8201.html>, 13.2.2018, להלן: עמאיריה, ריאיון וידאו; ראו גם: ח'אלד אחמד עמאיריה, אלג'אעונה קריה בחג'ם אלוטון (الجاعونه قريه بحجم الوطن), דאר א-שג'רה, דמשק 2007 (להלן: עמאיריה, אלג'אעונה קריה).
- 41 זיכרונות צבי אורן, 1986, אר"פ.
- 42 ריאיון עם אביב קלר מ-3.1.2017. קלר, בן לאחת המשפחות מצפת שייסדו את גיא אוני בשנת 1878, נולד בראש פינה בשנת 1918. הוא מצאצאי המושבה שנשארו בה עד היום, דובר ערבית.
- 43 עדות יצחק גרינברג מ-12.10.1978, את"ה, 232.00006.
- 44 פרוטוקול ישיבת ועד המושבה מ-15.11.1920 ומ-20.11.1920, אר"פ; על עמדת פיק"א בנוגע להעסקת ערבים במושבות הגליל התחתון ראו גם: יאיר זלטנרייך, 'מפגשי תרבויות: מושבות הגליל התחתון בעיני יק"א ופיק"א', קתדרה, 120 (תמוז תשס"ז), עמ' 107-134.

סינדיקט הטבק בראש פינה

בשנת 1921 ביטל השלטון המנדטורי את ההגבלות שהטילו העות'מאנים על גידול טבק ו'הבהלה לטבק' התפשטה ברחבי פלשתינה-א"י גם ביישובי היהודים וגם ביישובי הערבים. גידול הטבק חייב קטיף של העלים בשעה מוקדמת בבוקר, ייבושם ואריזתם. בהיעדר גופי שווק ומיעוט לקוחות היה קושי בשיווק הטבק למפעלי סיגריות בארץ ובחוץ-לארץ. ללא שיווק, עשוי היה הטבק להירקב ולהתפורר במחסנים, וכל ההשקעה בו הייתה יורדת לטמיון.

באמצע שנת 1923 הקימו איכרי ראש פינה אגודה הדדית בשם סינדיקט מגדלי הטבק העבריים בראש פינה וסביבותיה.⁴⁵ לימים הצטרפו לסינדיקט חקלאי המושבות משמר הירדן, יסוד המעלה ומטולה. בשנת 1921 רק עשרה איכרים גידלו טבק בשטח של 60 דונם שממנו הפיקו כ-3,600 ק"ג יבול. כעבור עשר שנים, ב-1931, כבר הגיע מספר המגדלים החברים בסינדיקט ל-110 ושטח הגידול השתרע על 2,700 דונם שמהם נקטפו 100,000 ק"ג טבק.⁴⁶ תחילה נמכר הטבק למפעלי סיגריות מקומיים, אך השוק המוגבל חייב את האיכרים למצוא קונים בחוץ-לארץ. משנת 1926 הצליח הסינדיקט למכור חלק גדול מיבול הטבק למונופול טבק פולני.⁴⁷ הסינדיקט מראש פינה ריכז את הגידול המסחרי של הטבק ואת שיווקו עד תחילת מלחמת העולם השנייה.⁴⁸ הסינדיקט נהג בשנות פעילותו לקנות את יבולי הטבק מהכפרים באזור (איור 4), ובעיקר את יבול הפלאחים מג'אעונה ומפרעם (כפר שנמצא כשלושה קילומטר מצפון לג'אעונה ולראש פינה; אוכלוסייתו הייתה בשנת 1945 כ-740 נפש).⁴⁹ מג'אעונה נרכשו כ-40 דונם טבק, ומפרעם – כ-90 דונם.⁵⁰ זאת ועוד, מתוך כספי המקדמות שהעבירה פיק"א למגדלים העביר הסינדיקט כמקדמה כסף גם למגדלים בכפרים הערביים.⁵¹

בעקבות מאורעות שנת תרפ"ט ברחבי הארץ דנו איכרי המושבה באפשרות להעסיק גם פועלים יהודים בנוסף על הפועלים הערבים. לאחר התלבטויות סיכם ועד המושבה עם נציגי תנועת בית"ר על הגעת עשרה פועלים חברי התנועה אל המושבה. זו הייתה 'פלוגת

45 פרוטוקול ישיבת ועד המושבה מ-9.5.1923, אר"פ.

46 דוח של סינדיקט הטבק לפיק"א, 1932, אצ"מ, J15/4314/2.

47 'הטבק של ראש פינה נמכר לפולניה', דאר היום, 25.9.1929, עמ' 1; 'בערים ובמושבות', שם, 16.4.1928, עמ' 4; 'קשרי המסחר בין א"י ופולין', דבר, 7.7.1929, עמ' 3; 'במושבות – טבק ראש פינה למי?', שם, 15.7.1932, עמ' 7.

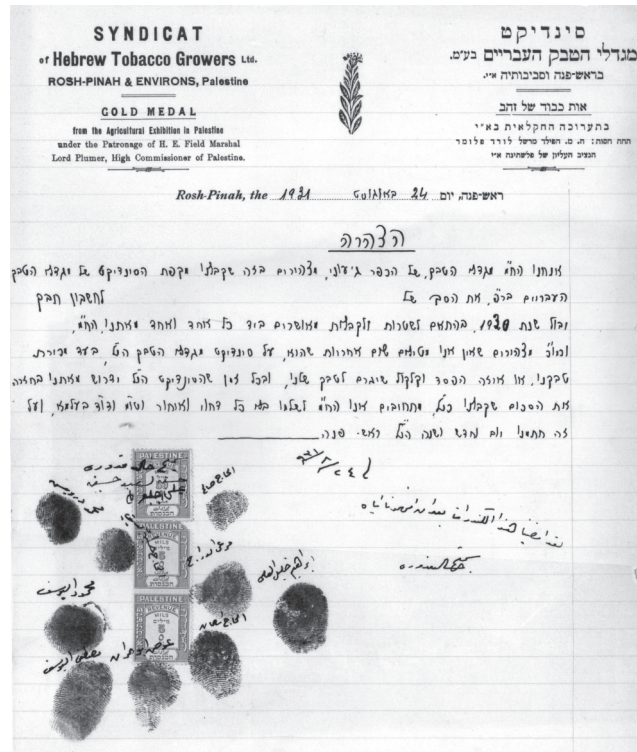
48 התכתבות של סינדיקט הטבק עם עורכי הדין המפרקים, 31.3.1941, אצ"מ, J15/5596.

49 Government of Palestine, *A Survey of Palestine (Prepared in December 1945 and January 1946 for the Information of the Anglo-American Committee of Inquiry)*, Jerusalem 1946 (להלן: סקר הכפרים).

50 דוח של סינדיקט הטבק בראש פינה לפיק"א, 10.2.1932, אצ"מ, J15/3868.

51 שם.

עבודה' שהגיעה מפולין וביקשה להתבסס בגליל.⁵² אנשיה נקלטו לעבודה במחסן אריזת הטבק, ובתום עונת הטבק הראשונה עברו לעבוד במסיק זיתים ובעבודות שונות בנחלות האיכרים.⁵³ עד שנת 1936 עבדו אנשי הפלוגה לצד הפועלים הערבים ללא מתיחויות מיוחדות ביניהם. לאחר פרוץ המרד הערבי והשביתה שנלוותה אליו מילאו אנשי הפלוגה גם את מקומם של הפועלים הערבים.⁵⁴

איור 4: הסכם רכישת סינדיקט הטבק בראש פינה את טבק ג'אעונה, 1931⁵⁵

- 52 עדות ישעיהו מחנאי שגבה יהודה עצבה ב' 23.8.1981, אר"פ.
- 53 פרוטוקול ישיבת ועד המושבה מ' 30.10.1930, שם.
- 54 ישעיהו מחנאי, נחלת ז'בוטינסקי: תולדותיה של התיישבות בית"רית, המרכז להתיישבות של תנועת החרות, תל אביב 1952, עמ' 16-18.
- 55 הסכם בין סינדיקט הטבק בראש פינה ובין מגדלים בג'אעונה, 24.8.1931, אר"פ, 3-21-15. הסכם דומה נחתם גם עם מגדלי הטבק בפרעם. הטבק שנרכש מג'אעונה ופרעם נמכר לפולין. ההסכם בעברית, כמו הסכמים אחרים שנחתמו בין אנשי ראש פינה לערבים מהאזור ולא נמצאה לו גרסה בערבית. יש להניח כי אחד מדוברי הערבית בראש פינה שימש מתורגמן לצדדים בהכנת החוזה ובחתימה עליו.

החרם של ג'אעונה ותוצאותיו

ב־20 באפריל 1936 הכריז הוועד הערבי העליון על שביתה כללית שתתפתח במרוצת השנים לסדרה של מחאות ופעילויות אלימות נגד השלטון הבריטי והיהודים. במאי 1937 הוחלט על הפסקת תשלום מסים ועל הטלת חרם כלכלי על היהודים.

ערביי ג'אעונה הצטרפו לחרם. החראת'ים ומשפחות שכירי היום בחקלאות עזבו יום אחד את מעסיקיהם בראש פינה שעבורם עבדו עשרות שנים; רועי העדרים חדלו להוציא את העדרים למרעה, ועובדות משקי הבית לא הגיעו לעבודתן. גם שומרי המושבה הקבועים מהכפר הודיעו ב־12 באוגוסט 1936 על הפסקת עבודתם.⁵⁶ פתאומיות החרם וצביונו הגורף הפתיעו את האיכרים בראש פינה. בחודשי השביתה שנמשכה עד 11 באוקטובר של אותה שנה נדרשו אנשי ראש פינה למצוא פתרונות למצב שנוצר בתחומי החיים השונים. פתרונות אלו היו עם הזמן לפתרונות קבע. כך למשל הוחלט לעבור לפלחה שיתופית דוגמת זו שהונהגה בהתיישבות השיתופית. בוועד המושבה ובאספה כללית של האיכרים הוחלט בסוף חודש ספטמבר 1936 לפעול בכיוון זה.⁵⁷ מיד לאחר מכן רכש הוועד טרקטור וקומביין, ופתרון הפלחה השיתופית יושם בהצלחה. המחסור בידיים עובדות בחקלאות הביא להרחבת העסקתם של פועלי פלוגת בית"ר, ובסוף חודש נובמבר 1936 נחתם הסכם להעסקת חברי הפלוגה בכל עבודות הטבק בשטח של כ־200 דונם לערך תמורת 60 אחוזים מהיבול.⁵⁸ לאחר סיום השביתה ואף בשנים הראשונות של מלחמת העולם השנייה לא חודשה עבודת ערביי ג'אעונה במשקי האיכרים.⁵⁹

בשנות הארבעים הידרדר מצבם הכלכלי של איכרי המושבה. ענף הטבק קרס והשאיר את האיכרים שקועים בחובות כבדים. מספרם של תושבי ראש פינה בשנת 1945 פחת ל־340 נפש, ומספרם של ערביי ג'אעונה עלה ל־1,150 נפש.⁶⁰ קידוחים שיזמה פיק"א למציאת מקורות מים חדשים, כדי להגדיל את חקלאות השלחין, נכשלו. בני הדור הצעיר במושבה עברו ליישובים אחרים, שבהם קיוו למצוא פרנסה למחייתם, ובעקבותיהם עזבו גם אחדות ממשפחות האיכרים, ואדמותיהן נותרו לא מעובדות. עקרונות העבודה החקלאית העצמית נזנחו, המציאות הייתה חזקה מהם. האיכרים שלא גרו עוד במושבה וגם אלה שנשארו בה הפסיקו לעסוק בעצמם בחקלאות וחזרו להחכיר את אדמותיהם לפלאחים מג'אעונה. שכירי יום מתושבי הכפר חזרו לעבוד בעבור איכרי ראש פינה, אך הפעם ללא אותם יחסי קרבה בין האיכרים ובין תושבי הכפר שעבדו אצלם.

56 פרוטוקול ישיבת ועד המושבה מ־29.10.1936, שם.

57 פרוטוקול אספה כללית מ־24.9.1936, שם.

58 הסכם שנחתם בין איכרי ראש פינה לגדוד מגויסי בית"ר בגליל, שלעתים כונה גם פלוגת הגליל. פלוגת הגיוס בראש פינה הייתה הגדולה ביותר בגדוד וכונתה 'אם הפלוגות'. עמה בגדוד הגליל נמנו פלוגות הגיוס של בית"ר במטולה, במחניים, ביסוד המעלה, במשמר הירדן, בעין זיתים, במגדל וביבנאל, בית"ר א"י פלוגות עבודה, נובמבר 1936, ארכיון מכון ז'בוטינסקי (להלן מזב"ס), ב 1/2/3.

59 ריאיון עם אביב קלר מ־3.1.2017.

60 סקר הכפרים, עמ' 9.

בשנים 1946-1947 החלה קק"ל לרכוש אדמות מאיכרים שנקלעו למצוקה כלכלית מחשש שמא יימכרו האדמות האלה לערבים. לפי גישה זו הציעה קק"ל לאיכרים שנשארו בראש פינה למכור לה שליש מאדמתם, ובכסף שיקבלו יממנו תכנית השקיה של חברת מקורות.⁶¹

מראשית תקופת המנדט עד ימי המרד הערבי התקיימה כלכלה של אינטרסים בין איכרי ראש פינה ובין תושבי ג'אעונה. הקהילות פיתחו תלות חזקה האחת ברעותה, בעיקר בעבודה החקלאית. חדירתם של הרעיונות הלאומיים למרחב פגעה בשני הצדדים. מחד גיסא נפגע המענה שנתנו הפלאחים מג'אעונה לאיכרים בעיבוד שטחי אדמותיהם ומאידך גיסא נסתמו מקורות פרנסתם של תושבי הכפר. בשנות הארבעים יחזרו אינטרסים אלו להיות גורם משפיע על החיים הכלכליים במרחב, אך מערכת היחסים לא תחזור לקדמותה. בעבר השלים כל צד במערכת היחסים את האחר ותרם ליציבות היחסים ולטיבם, בעיקר בשל ריחוק היישובים ממקורות פרנסה אחרים.

חיי יום־יום במרחב משותף

בית הספר שהקים מרגליות קלוורסקי בג'אעונה

שמה של ראש פינה יצא למרחוק בזכות מערכת החינוך העברי שהוקמה בה עוד בשנות השמונים של המאה ה־19.⁶² מורים בעלי שם ניהלו את בית הספר במושבה ולימדו בו, ובהם יצחק אפשטיין ושמחה חיים וילקומיץ'. אפשטיין נודע גם בשל היותו מן הראשונים שהפנו את תשומת לבו של התנועה הציונית לשאלת היחסים עם הערבים בארץ ישראל. בשנת 1907 הוא פרסם מאמר בשם 'שאלה נעלמה', ובו תיאר את מסקנותיו מהיכרותו האישית בעיקר עם ערביי מטולה, וגם הזכיר את ג'אעונה ואת התרשמותו מזיקת הפלאחים בה לאדמתם, שעליה למד בתקופות פעילותו בראש פינה.⁶³ אפשטיין גם קרא במאמרו להקים בתי ספר משותפים ליהודים ולערבים. נוסף על כך הוא הציע לפתוח את בתי הספר של יישובי היהודים לתלמידים ערבים ולהורות ערבית ליהודים.⁶⁴ אפשטיין וחיים מרגליות־קלוורסקי התוודעו האחד לרעהו בתחילת המאה ה־20 בגליל העליון, ושנים ארוכות היו

61 יוסי כץ, בחזית הקרקע: קרן קיימת לישראל בטרם מדינה, מאגנס, ירושלים 2001, עמ' 237-242.

62 יובל דרור, 'בית הספר הכפרי במושבות הגליל העליון בראשית המאה', בתוך: שמואלי, סופר וקליאוט (עורכים), ארצות הגליל, עמ' 56-68. ראו גם: יאיר זלטנרייך, האנשים מכאן: מחנכים וחינוך במושבות הגליל בתקופת היישוב 1882-1939, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 2014.

63 יצחק אפשטיין, 'שאלה נעלמה', השלח, יז (1907), עמ' 196-199.

64 אליקים רובינשטיין, 'חיים מרגליות קלוורסקי והשאלה הערבית', כיוונים חדשים, 24 (יוני 2011), עמ' 194-213; קלוורסקי סיפר מאוחר יותר כי את המאמר 'שאלה נעלמה' כתב אפשטיין בהשראתו.

שותפים לדרך בין השאר בתנועת ברית שלום.⁶⁵ נראה כי בהשפעתו של אפשטיין החל מרגליות קלווריסקי לפעול בתחום החינוך גם בקרב הערבים, ותחילה בג'אעונה. בתקופה העות'מאנית לא היה בג'אעונה בית ספר. מקצת הבנים בכפר זכו ללמוד ב'כותאב' אצל האמאם.⁶⁶ באמצע שנת 1919 החליט מרגליות קלווריסקי לממש את תפיסתו המדיניות בחינוך ולהקים בכפר הסמוך ג'אעונה תחנת ניסיונות: בית ספר שהתלמידים ילמדו בו גם עברית.⁶⁷ בית הספר הוקם בבית שהיה בבעלותו של אחד האיכרים, בצדו המזרחי של הכפר. תחילה למדו בבית הספר קריאה וכתבה בערבית וקוראן. כעבור כשלושה חודשים הורחבה פעילות ההוראה למקצועות נוספים – עברית, חשבון והיסטוריה.⁶⁸ הרחבת הלימוד התאפשרה לאחר שהצליח מרגליות קלווריסקי לגייס את המורה לערבית במושבה חיים קלר ללמד בבית הספר של הכפר.⁶⁹ כשהועבר בית הספר למבנהו מימן מרגליות קלווריסקי מכיסו רכישת כיסאות לתלמידים וגם את שכר העבודה לשני מורים נוספים. רק כעבור זמן מה הסכימה יק"א לכלול את עלויות בית הספר בג'אעונה בתקציב מוסדות החינוך של ראש פינה. ארבע שנים לימד קלר בבית הספר בכפר כיתה של 42 תלמידים בני 8-13, שישה ימים בשבוע, שעתים בכל יום. בשיעוריו הורה דיבור, כתיבה וקריאה בעברית, ולימים גם חשבון וגיאוגרפיה. בשאר השעות לימדו בבית הספר בשפה הערבית. המצטיינים בתלמידים שותפו בשיעורים בבית הספר העברי במושבה ובחגיגות ובאירועים בו. התלמידים היהודים מהמושבה הוזמנו לעתים לבית הספר בכפר לאירועים שהיו קשורים להשלמת הקריאה בקוראן.⁷⁰ אהרן אבן חן, תלמיד בית הספר העברי באותן השנים, תיאר ברוח חיובית מאוד את זיכרונותיו מחבריו לספסל הלימודים מג'אעונה: 'האמת היא, שאנחנו בני המושבה, אימצנו לעצמנו הרבה ממנהגיהם, מדרך דיבורם, מן המנטליות שלהם [...] אנו למדנו מהם לאכול מירק השדה [...] למדנו אוצר בלום של משלים ופתגמים וחכמת חיים של אנשים החיים בטבע'.⁷¹ בבית הספר של ג'אעונה ביקרו מנהיגים ערבים, יהודים ובריטים ובהם הרברט סמואל (בעת ביקורו בארץ לפני מינויו לנציב העליון), מנחם אוסישקין ונחום סוקולוב.⁷²

- 65 ברית שלום הוקמה בשנת 1925 ודגלה בהקמת אוטונומיה דו-לאומית בחסות המנדט הבריטי כדי להביא לימים להקמת מדינה דו-לאומית עצמאית.
- 66 כותאב היה מסגרת כפרית ללימודי דת שלמדו בה קרוא וכתוב ושהתבססה על שינון פסוקים מהקוראן.
- 67 'בארץ ישראל', הצפירה, 18.9.1919, עמ' 16.
- 68 א' בן יוסף, 'מוצטפא, חברי לספסל הלימודים', מעריב, 11.6.1952, עמ' 2.
- 69 דוד תדהר, 'חיים קלר', אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, ג, עמ' 1423. חיים קלר נולד בראש פינה בשנת 1892 לאהרן ירמיהו קלר, מאנשי צפת אשר יסדו בשנת 1878 את גיא אוני.
- 70 'הוראת העברית בבית ספר בכפר ערבי', חקיקת אל-אמר (שבועון הסתדרות העובדים הכללית בערבית), 21.8.1941, עמ' 3.
- 71 אהרן אבן חן, 'לילות כנען', ספריית מעריב, תל אביב 1983, עמ' 76-78. אבן חן נולד בראש פינה בשנת 1908 למשפחת איכרים. הוא עבד שנים רבות כעיתונאי בעיתונים דאר היום, הארץ ומעריב.
- 72 יעקב הרוזן, חזון ההתנחלות בגליל: תולדות המושבות ראש פנה, יסוד המעלה, משמר הירדן, עין זיתים, מחנים, מטולה, מוסד הרב קוק, ירושלים 1971, עמ' 110.

מרגליות קלוורסקי התמנה לאחד משלושת הנציגים היהודים בוועדה המייעצת שפעלה לצידו של הנציב העליון הרברט סמואל בשנים 1920-1923. בדיוני ועדת החינוך של המועצה הוא נתן ביטוי לתפיסת עולמו בדבר הצורך בהקמת מערכת חינוך ממשלתית משותפת ערבית-יהודית.⁷³

בשנת 1925 הפסיקה פיק"א את המימון לבית הספר, והוא עבר לניהול מחלקת החינוך המנדטורית.

פרק הזמן הקצר שהורו עברית בבית הספר בג'אעונה ואי־ההרחבה של פעילות זו ליישובים נוספים מלמדים על השפעה מוגבלת בלבד שהייתה לניסוי יוצא הדופן הזה.

מפגשים בגרנות ואירועים חגיגיים

המקום שתושבי המושבה והכפר וילדיהם הרבו להיפגש בו בעונות הקציר והדיש עד שנת 1936 היה בגרנות, שהיו ממוקמות בצפונה של המושבה. האיכרים והחראת'ים ריכזו מדי שנה בחודשים יוני עד ספטמבר את היבול בגרנות (איור 5). לאחר מכן עסקו יחד בדיש, בזריית התבן מן הבר ובאחסון היבולים במחסנים. נוסף על הפעילויות החקלאיות התקיים בגרנות וסביבן בחודשים אלה גם הוויי משותף.⁷⁴

איור 5: עבודה משותפת בגורן של ראש פינה, שנות הארבעים⁷⁵

73 'המועצה הארץ-ישראלית' (המושב השלישי, ישיבה ב'), דאר היום, 15.12.1920, דברי קלוורסקי, עמ' 1-2.

74 אבן-חן, לילות כנען, עמ' 66-70.

75 מאוסף נפתלי אופנהיים, שנות הארבעים, ארכיון התמונות ע"ש שושנה ואשר הלוי, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, ybz.0004.0300.

כשתמה תקופת הגרנות התפנו הפלאחים בג'אעונה מהעבודה לכמה חודשים, והחלה תקופת החתונות. עוד בתקופה העות'מאנית השתתפו תושבי המושבה בחתונות של תושבי הכפר ובתחרויות הרכיבה על סוסים ובמפגני הכוח והאומץ שנלוו אליהן.⁷⁶ בתקופת המנדט נמשכה מסורת זו. תושבי הכפר היו יורדים בתהלוכה - עראדה - דרך הרחוב החוצה את המושבה עד המישורים שממזרח לה. החתן רכב על סוסו בראש התהלוכה, ואחריהם צעדו הגברים, הנשים והטף וליוו בשירה ובריקודים. מוכרי ממתקים מצפת היו מוכרים את מרכולתם, ומבתי המושבה היו משליכים על המשתתפים בתהלוכה סוכריות ויוצאים לצפות בהם.⁷⁷ תהלוכות החתונה במושבה נמשכו עד שנת 1936.⁷⁸

הרחוב העליון

הסמטה שגבלה בכפר ג'אעונה כונתה כאמור הרחוב העליון (איור 6). בשנת 1896 השלימה פקידות הברון בניית בתים לאיכרים במורדות המושבה. משפחות האיכרים שהתגוררו עד אז ברחוב העליון עברו להתגורר בבתים החדשים, ואת הבתים הישנים אכלסו נותני שירותים לפקידות ולמושבה. כמעט מחצית התושבים החדשים ברחוב היו ממוצא ספרדי, רובם ככולם, ובכלל זה האשכנזים שבהם, בני הארץ שהגיעו לראש פינה מצפת, מטבריה ומעכו; אחדים מהם הגיעו גם מחצבאיה שבלבנון. מצבם הכלכלי של רבים מהתושבים שהתגוררו ברחוב העליון היה דל.

תושבי הרחוב דיברו ערבית כשפת אם. יחסיהם עם ערביי ג'אעונה היו קרובים הן בזכות הסמיכות הגיאוגרפית והן בזכות מוצאם המקומי.⁷⁹ שלום לוי, שהיה מוכר לבני המקום בכינוי סלים חצבני, היה דמות מרכזית בקרב יהודי רחוב זה.⁸⁰ משפחתו עברה בשנת 1896 מחצבאיה בלבנון לראש פינה עם משפחת זרחיה כדי לעבוד במפעל המשי שבמושבה.⁸¹ מקומו הגיאוגרפי של הרחוב העליון ואוכלוסייתו הייחודית יצרו מרחב משותף יחיד במינו, וזה התקיים שנים ארוכות. בתקופות של מתיחות ביטחונית בין הצדדים היה הרחוב העליון בקו המגע המידי, ותושביו היו מפונים (בעיקר בלילות) לבית הפקידות או לבית העם. כך בשנת 1929 וגם בתקופת המרד הערבי. כשהתפוגגה המתיחות היו מתחדשים

76 הכפר הערבי ומנהגיו, עדות מפי חיים קלר, נרשמה על ידי מנחם בן אריה, אר"פ; ראו גם: בועז לב-טוב, 'בילויים במחלוקת: דפוסי בילוי ותרבות פופולרית של יהודים בארץ ישראל בשנים 1882-1914 כמשקפי תמורות חברתיות', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2007, עמ' 171-175.

77 אבן-חן, לילות כנען, עמ' 73; ריאיון עם אביב קלר מ-3.1.2017.

78 ריאיון עם ציונה רונן מ-18.7.2016 וריאיון עם שוש עוזיאל מ-6.10.2016. שתיהן חיו ברחוב העליון בשנות השלושים ואינן זוכרות תהלוכות חתונה יורדות מהכפר דרך המושבה.

79 ריאיון עם שוש עוזיאל, נכדתו של סלים חצבני, מ-6.10.2016.

80 עדות יצחק זרחיה וסלים חצבני, 1954, את"ה, 21.00044; ראו גם: שמעון דר, יהודי החרמון, החברה להגנת הטבע, תל אביב 1975.

81 על תעשיית המשי במושבה ראו: יוסף גלס, 'תעשיית המשי של ראש פינה', קתדרה, 59 (ניסן תשנ"א), עמ' 83-94.

איור 6: מרחב שוק הירקות ברחוב העליון, 1931⁸²

קשרי היהודים ברחוב העליון והערבים מג'אעונה. בשתי חנויות המכולת ברחוב העליון מכרו מצרכים בעיקר לתושבי ג'אעונה ולבעלי תפקידים בממשל הבריטי ששירתו באזור.⁸³ עד שנת 1936 פעל ברחוב העליון גם שוק ירקות. כפריי האזור נהגו לפרוס את מרכולתם סמוך לבתים שברחוב (איור 6). לימים הצטמצמה הפעילות המשותפת במרחב זה למינימום.

עבודת נשות הכפר במושבה

שנים ארוכות עבדו הנשים של חוכרי האדמות והפועלים השכירים מג'אעונה במשקי הבית של האיכרים.⁸⁴ הנשים היו באות השכם בבוקר לבתי מעסיקיהם וחוזרות לעת ערב לבתיהן

82 שוק הירקות ברחוב העליון, 1931, אר"פ.

83 באזור ראש פינה פעלה תחנת מכס בריטית עוד מתחילת תקופת המנדט, ובה נבדקו מכוניות שבאו מאזור המנדט הצרפתי, מסוריה ומלבנון. בשנת 1930 הוקם מחנה של חיל הספר העברי ירדני שחייליו פעלו בגליל המזרחי. כמו כן הוצבו במושבה לאחר מאורעות תרפ"ט כוחות של הצבא הבריטי במחנה שנקרא בשנים שלאחר הקמת המדינה מחנה פילון. מתחילת תקופת המנדט הייתה למשטרה הבריטית תחנה בראש פינה, ובתחילת שנות הארבעים היא עברה לפעול ממבנה טגארט. זה משמש עד ימינו כתחנת משטרה.

84 ריאיון עם אביב קלר מ־3.1.2017.

שבכפר. נשים אלו הכירו לפני ולפנים את בני משפחות האיכרים. שוש עוזיאל, נכדתו של סלים חצבני, סיפרה שגם למשפחתה הייתה מטפלת קבועה מג'אעונה, והייתה שמה. והייתה טיפלה בה ובאחיה מגיל ינקות. בכל יום הייתה זהייה מגיעה לבית המשפחה עם בתה הקטנה ועסקה בעבודות הבית ובטיפול בילדים. אחת מבנות המשפחה נקשרה מאוד לזהייה עד כדי כך שכאשר בכתה בלילות נכנסו הוריה לכפר והביאו את זהייה מביתה כדי שתרגיע אותה.⁸⁵ עאדל מנאע תיאר את תולדות חייה של סבתו זהרה, ילידת ג'אעונה. כשבאו זהרה ובעלה ממג'דל כרום לביקור אצל משפחתה בג'אעונה הם נהגו להיפגש עם מנו פרידמן, בן למשפחת חקלאים, אשר היה בן גילה של זהרה ואשר אמה של זהרה שימשה מטפלת שלו בינקותו.⁸⁶ מפגש חשוב זה של ילדי המושבה עם נשות הכפר היה אחת הסיבות שבגינן ידעו כמה מילדי המושבה ערבית מילדותם. באמצע שנת 1936, משהצטרפו ערביי ג'אעונה לחרם על היהודים, חדלו גם הנשים מג'אעונה להגיע לבתיהם של תושבי ראש פינה. לקראת סוף שנת 1939 חזרו נשים אחדות בלבד מהכפר לעבוד במשקי הבית בראש פינה, אך בהיקף מצומצם יותר.⁸⁷

מערכת המים המשותפת

אספקת המים למושבה ולכפר הייתה מבוססת על שלושה מעיינות בוואדי במרחק כשני קילומטרים מהיישובים. מים אלו נועדו לצורכי משקי הבית, השקיית העדרים וגידולי השלחין. המחסור הקבוע במים ליווה את התפתחותם של שני היישובים במשך השנים. עד שנת 1895 היו נערי המושבה ונשות הכפר הולכים בכל יום אל המעיינות להביא מים בכדי חרס ובדליים. באותה שנה מתחה פקידות הברון קו מים מהמעיינות אל בתי המגורים במושבה ואל שוקת מרכזית להשקיה משותפת של העדרים. צינורות אחרים הובילו מים מהמעיינות אל הכפר וברזים הותקנו בשתי נקודות מרכזיות. לאחר הקמת תשתית זו לא נאלצו עוד נשות הכפר ונערי המושבה לכתת את רגליהם בכל יום אל המעיינות (איור 7).

85 אירוע זה התרחש במחצית הראשונה של שנות השלושים. אפשר להסיק ממנו שמשפחת המרואינת לא חששה כלל להיכנס לג'אעונה בלילה ולחפש את המטפלת זהייה. עוד בנושא זה ובנושא חשיבותו של ההיבט המגדרי ראו: Abigail Jacobson and Moshe Naor, *Oriental Neighbors: Middle Eastern Jews and Arabs in Mandatory Palestine*, Brandeis University Press, Waltham, MA 2016, pp. 121-149.

86 Adel Manna, 'From Seferberlik to the Nakba: A Personal Account of the Life of Zahra al-Ja'uniyya', *Jerusalem Quarterly*, 30 (Spring 2007), pp. 59-76; עמנואל (מנו) פרידמן נולד בראש פינה, והוא נכדו של יוסף פרידמן, איש צפת, מראשוני גיא אוני. מנו ניהל עסקים עם ערביי הגליל, עסק שנים רבות בפעילות ביטחונית ושימש גם כמנהל סניף משרד המיעוטים בצפת לאחר הקמת המדינה; קשריו של פרידמן עם זהרה מוזכרים גם בפתח ספרו של עאדל מנאע, *נכבה והישרדות: סיפורם של הפלסטינים שנותרו בחיפה ובגליל, 1948-1956*, מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל אביב 2017, עמ' 11.

87 ריאיון עם שוש עוזיאל מ-27.10.2016.

איור 7: ברזי המים בצפון מזרחה של ג'אעונה.
מימין, בית הספר שהקים מרגליות קלוורסקי בכפר⁸⁸

המחויבות של פיק"א ושל המושבה לתחזק את מערכת הובלת המים לג'אעונה לא התערערה גם בתקופות בהן גאתה המתיחות הביטחונית והלאומית. ועד המושבה הקפיד על תחזוקת המערכת במשך השנים, אם לדרישת השלטונות (למשל הסניטר האזורי של צפת) ואם עקב תקלות.⁸⁹

שירותי הבריאות

עד שנת 1900 רופא המושבה בראש פינה היה חלק ממערך פקידות הברון רוטשילד. לאחר העברת האחריות למושבות לידי יק"א המשיכה זו לממן את פעילותו של הרופא עד שנת 1920. מאוחר יותר קיבלה הדסה את האחריות למתן שירותי הרפואה בראש פינה במימון חלקי של התושבים וסיוע מפיק"א.⁹⁰ בג'אעונה, כמו במרבית הכפרים הערביים, הגישו אנשי הכפר שהתמחו ברפואה מסורתית טיפול רפואי. טיפול זה לא מנע את התחלואה הגבוהה של הפלאחים במחלות עיניים ובמלריה ואת תמותת התינוקות.⁹¹ נוסף על הטיפול

88 אוסף תצלומים גוט־מוסינזון, תצלום 001817176. התצלומים צולמו בראש פינה בשנים 1921-1926, אוניברסיטת חיפה, ספריית יונס וסוראיה נזאריין.

89 פרוטוקול ישיבת ועד המושבה מ-21.7.1921, אר"פ.

90 פרוטוקול ישיבת ועד המושבה מ-21.10.1931 ומ-21.6.1936, שם.

91 יוסף ושיץ, הערבים בישראל, ספרית פועלים, מרחביה 1947, עמ' 196-200.

המסורתי נהגו ערביי האזור לפנות לבית החולים של המיסיון הסקוטי בצפת לקבלת טיפול. במרוצת השנים נהג רופא המושבה להעניק טיפול רפואי לתושבי הכפרים, ובעיקר לתושבי ג'אעונה.⁹²

בשנת 1927 הקימה האוניברסיטה העברית בירושלים את התחנה לחקר המלריה בראש פינה בראשותו של הפרופסור ישראל קליגלר (איור 8). ב-1929 נשלח ד"ר גדעון מר לנהל את התחנה המקומית. קליגלר ומר הקימו מרפאות גם בלב ביצות החולה, אחת מהן בכפר סאלחיה, מכפרי הבדווים של שבט הע'ארנה.⁹³ במרפאות טיפלו באוכלוסייה המקומית ללא תשלום. מר נהג לטפל בחולי המלריה מבין ערביי הגליל העליון במרפאה בראש פינה, והם כינו אותו 'רופא המלריה'. לצדו של מר עבדו רופאים מתמחים ועוזר ערבי בשם אחמד עבד אל ע'אני מקבאעה.⁹⁴ היחס המיוחד שגילה מר כלפי האוכלוסייה הערבית המקומית וכלפי שבטי הבדווים בסביבה תרם גם ליחסים בין היהודים לערבים בראש פינה.⁹⁵

איור 8: התחנה לחקר המלריה בראש פינה, שנות השלושים⁹⁶

- 92 עמאירה, ריאיון וידאו.
- 93 אוסף זלמן גיחון, 1938, אוניברסיטת חיפה, ספריית יונס וסוראיה נזאריין, תצלום 000045666.
- 94 עמאירה, אלג'אעונה קריה, עמ' 14.
- 95 'כשהמדע יורד מהר הצופים: 20 שנה לתחנה לחקר המלריה', המשמר, 23.5.1947, עמ' 6; ראו גם: 'פרוסור מר', מעריב, 21.12.1956, עמ' 6; למידע נוסף על פעילותו של מר במושבה ובאזור ראו: תערוכה היסטורית בבית [ה]פרופסור מר באתר השחזור בראש פינה, אוצרת: ד"ר אסתי ינקלביץ.
- 96 תצלום משנות השלושים, אר"פ.

בכל תחומי החיים שתוארו למעלה נקבעו ההסדרים בין הקהילות השכנות בהתערבות מצומצמת מאוד של השלטון המרכזי הבריטי, המחוזי והארצי. עד התגלעות המתיחות הלאומית-ביטחונית הצליחו הקהילות להסדיר את היחסים ביניהן על בסיס המסורת שנוצרה ועל רקע האינטרסים של כל צד וללא צורך בגורם מתווך.

לנוכח המציאות הלאומית והביטחונית המשתנה

היישוב היהודי, שציפה להקמתו של בית לאומי על בסיס הצהרת בלפור, קיבל בשמחה רבה את הכיבוש הבריטי. נכבדי צפת לעומת זאת, כמו מרבית התושבים הערבים בגליל ובארץ כולה, שאפו כי פלסטין תהיה חלק מסוריה רבתי בהנהגתו של האמיר פייצל. משנגווה האפשרות הזאת התגברה בקרב ערביי צפת והנהגתם המחאה נגד הצהרת בלפור.⁹⁷ על רקע המתיחות עם הצרפתים בגבולה הצפוני של הארץ זמן לא רב לאחר תחילתו של המשטר האזרחי התעורר גם במושבה השיח בענייני הביטחון. בעקבות אירועי תל חי נדונה בישיבת ועד המושבה באוקטובר 1920 השאלה אם יש להעביר את האחריות על שמירת הלילה בתוך שטח המושבה מידי השומרים תושבי ג'אעונה ליהודים. ההחלטה שהתקבלה הייתה לדחות את ההחלטה למועד אחר. ב־7 במאי 1921 ארגנו ערביי צפת, בתגבור של פלאחים מכפרים באזור, הפגנה גדולה נגד השלטון הבריטי והיהודים. מושלה הצבאי הבריטי של צפת הזמין את מנהיגי הערבים והזהירם מפני פגיעה בסדר הציבורי. אזהרותיו הצליחו לבלום את התפשטות ההפגנות.⁹⁸ בראש פינה נמשך באותו הזמן שיתוף הפעולה בין יהודי המושבה ובין ערביי הכפר והתגבשה שיטה לשיח ולקבלת החלטות בנושאים משותפים. נכבדי הכפר הוזמנו לא אחת לישיבות ועד המושבה כדי לדון בעניינים שעל הפרק. ישיבות משותפות אלו התקיימו שנים ארוכות, ובאותה תקופה מנעו את חדירתם של העימותים המתפתחים בין שני הלאומים אל מרחב הכפר והמושבה. בחודשים ינואר-ספטמבר 1921 התקיימו חמש ישיבות לפחות של ועד המושבה בהשתתפות אנשי הכפר, ובהם המוכתר חאג' סלימאן א־תמים. בישיבות הועלו נושאים שהיו קשורים לחיי היום־יום המשותפים.⁹⁹ בישיבה אחרת נדון עניין החימוש של שומרי ג'אעונה וגירוש עדרים פולשים של בדווים.¹⁰⁰ בישיבות רבות במהלך השנים נדונו הפעולות שיש לנקוט נגד הרועים הבדווים שהשתמשו ללא רשות במים מהשוקת המשותפת (איור 9).¹⁰¹

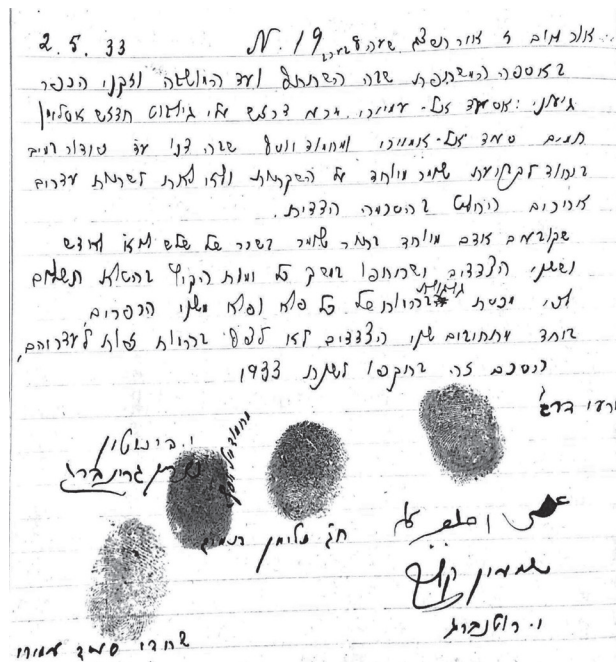
97 עבאסי, צפת בתקופת המנדט, עמ' 127.

98 עדות יעקב ברגמן מ־14.2.1952, את"ה, 10.00014. יעקב ברגמן, בן ראש פינה, שימש מפקד המשטרה במחוז צפת בשנים 1918-1921.

99 פרוטוקול ישיבת ועד המושבה, מג בשבט תרפ"א (1.1.1921), אר"פ.

100 פרוטוקול ישיבת ועד המושבה, מד באלול תרפ"א (8.9.1921), שם.

101 פרוטוקול ישיבת ועד המושבה, כג בסיוון תרפ"א (29.6.1921), שם.

איור 9: פרטוקול ישיבת ועד המושבה מ-2.5.1933, ובו נקבע במשותף עם נכבדי ג'אעונה אופן השמירה על שקתות המים¹⁰²

ב-2 בנובמבר 1921 פרצו אירועים אלימים בעיר העתיקה בירושלים על רקע ציון יום השנה להצהרת בלפור.¹⁰³ כשבועיים ימים לאחר מכן התקיימה ישיבת ועד מושבה חריגה בתוכנה. ברקע עמד החשש מהתפשטות האלימות גם אל מרחב היחסים שבין המושבה לכפר. בישיבה השתתפו חברי ועד המושבה מן הצד היהודי, ואליהם הצטרפו תושב הרחוב העליון סלים חצבני והמורה בבית הספר בג'אעונה חיים קלר. מצד ג'אעונה השתתפו המוכתר ותשעה מנכבדי הכפר. הישיבה הסתיימה בהצהרה משותפת: 'הובע אמון גמור משני הצדדים, וכשם שחיינו בשכנות ארבעים שנה ולא אירע בינינו כלום, כן גם אינשאללה, להבא'.¹⁰⁴

בסוף מארס 1925 הגיע שר החוץ הבריטי לשעבר הלורד ארתור ג'ימס בלפור לביקור בפלשתינה-א"י לרגל פתיחתה הרשמית של האוניברסיטה העברית בירושלים. בלפור

102 פרטוקול ישיבת ועד המושבה מ-2.5.1933, שם.

103 יהושע פורת, צמיחת התנועה הלאומית הפלסטינית, האוניברסיטה העברית בירושלים - המכון ללימודי אסיה ואפריקה, החברה המזרחית הישראלית, ירושלים 1971, עמ' 79-81, 104-107.

104 פרטוקול ישיבת ועד המושבה מ-14.11.1921, אר"פ.

התארח בביקורו גם באחדות מהמושבות, ובהן ראש פינה.¹⁰⁵ לקראת הביקור קראו מנהיגים ופעילי ציבור ערבים לשביתה כללית ולהפגנות נגד הצהרת בלפור.¹⁰⁶ בראש פינה קיבלו את האורח רם המעלה ב־7 באפריל 1925 בקבלת פנים אוהדת וחגיגית. בקבלת הפנים השתתפו מאות רבות של יהודים וכן ערבים מתושבי ג'אעונה והאזור. ברכות הנכבדים הערבים המחישו כי בשנת 1925 גברו האינטרסים המקומיים והקשרים בין הקהילות על קריאות ההנהגה הלאומית הפלסטינית שהשמיע המופתי של צפת השיח' אסעד קדורה.

עד שנת 1936 המשיכה קבוצת שומרים (נואטיר) מהכפר ג'אעונה – בדרך כלל היו בה שניים-שלושה שומרי רכוש – לסייר ברגל בשעות החשכה בין בתי המושבה ובכרמים הסמוכים אליה. מקצתם היו חמושים; חברי ועד המושבה ביקשו מהמשטרה הבריטית רישיונות נשק בעבורם ואף מימנו את עלותם.¹⁰⁷ בכל שנה עלה ההסכם עם השומרים לדיון בוועד המושבה ונקבעו התנאים לשנה שלאחר מכן. השומרים התחייבו בחוזה כתוב על אופן ביצוע השמירה, הסכימו על שכר העבודה שלהם, ונקבע קנס אם יופר החוזה או פיצוי אם לא ימנעו השומרים נזקי גנבות. רוב השנים נקבע כי המוכתר יהיה אחראי לקבוצת השומרים והערב לביצוע החוזה, והוא אף קיבל שכר בעבור תפקידו זה. ההסדר הזה התאים לשני הצדדים וגם מנע ריבוי גנבות במושבה מצד כפריי ג'אעונה.¹⁰⁸

לנוכח פרוץ המאורעות האלימים בשנת 1929 התכנס ועד המושבה תדירות וקיבל דיווחים ועדכונים שוטפים על המתרחש באזור. כשגברו החששות שלחו חברי הוועד בקשה למושל צפת לקבל נשק וסיוע להגנה על המושבה. בקשה זו נדחתה.

באותם ימים הגיעו לראש פינה ד"ר מֶר, מנהל תחנת חקר המלריה, ומשפחתו. אנשי ראש פינה, שלמדו על עברו של מֶר אשר שימש שליחו של יוסף טרומפלדור בגדודים העבריים, מינוהו למפקד ארגון ההגנה במושבה. ד"ר מֶר זימן מתוקף המינוי החדש את מוכתר הכפר לפגישה והזהירו לבל יתגרו תושבי הכפר באיכרי המושבה והעמידו על כך שכל התגרות תיתקל בתגובה קשה.¹⁰⁹ זו לא הייתה הדרך היחידה שבה ניסו בראש פינה לשמור על היחסים עם השכנים. ב־29 באוגוסט נערכה בצפת אספת המונים, ובעקבותיה התפרצו מאות מוסלמים לרובע היהודי בעיר ותקפו את תושביו.¹¹⁰ יום למחרת האירועים בצפת עלה יעקב בנדל, מוכתר ראש פינה, לכפר ג'אעונה ודיבר אל לב הנכבדים והזכיר

105 ביקור הלורד בלפור בבית הכנסת בראש פינה וקבלת הפנים בנוכחות התושבים הערבים של האזור ראו: <https://www.youtube.com/watch?v=PVSS8Ao5BAw> (אוחזר בינואר 2018).

106 'בטול המלאכה ביום בואו של בלפור', דאר היום, 27.2.1925, עמ' 2; 'כרוז ערבי לבטול מלאכה', שם, 22.3.1925, עמ' 3; 'הערבים ולורד בלפור – גם עורכי הדין הערבים בשובתיים', שם, 24.3.1925, עמ' 2.

107 פרוטוקול ישיבת ועד המושבה מ־16.4.1921, אר"פ.

108 פרוטוקול ישיבת ועד המושבה מ־17.3.1926, שם.

109 עדות גדעון מר, את"ה, 34.00005.

110 כהן, תרפ"ט, עמ' 20.

להם את הקשרים הארוכים והטובים בין הכפר למושבה. בנדל, שהתגורר כל חייו בראש פינה, ידע כי אילו החליטו ערביי ג'אעונה לתקוף את ראש פינה ממעלה ההר דבר לא היה עוצר בעדם. הוא סמך על היכרותו עמם, הרגיע את חששותיהם והשיג את מחויבותם להגן על המושבה גם מתוקפים ערבים מהאזור.¹¹¹ גישתו הייתה שונה מגישתו של ד"ר מר, שבא מבחוץ ופנה למוכתר ג'אעונה באזהרות ובאיומים.

בין מאורעות 1929 למרד הערבי – השנים השקטות

לאחר מאורעות תרפ"ט הלכו והתגברו המגמות הלאומיות בקרב היהודים והערבים בארץ וכך גם במחוז צפת, ההנהגה הערבית המסורתית בעיר צפת נחלשה ונוסדה בה באוגוסט 1933 אגודת הצעירים הערבים. אגודה זו חרתה על דגלה התנגדות להגירה בלתי ליגאלית של יהודים דרך גבול הצפון ולניסיונות התקרבות בין יהודים וערבים. האגודה עסקה באיסוף כספים למשפחות אסירים מצפת וגם ל'קופת האומה'. היא ארגנה כנסים ופעילויות כדי לקדם את מטרתיה.¹¹² בשנים 1934-1935 נוסדו בגליל העליון המזרחי סניפים של אגודת הצופים הערבית הפלסטינית.¹¹³ גם בג'אעונה קם סניף של הצופים. חניכי התנועה נהגו להשתתף בפגישות שהתקיימו בטבריה, ששם נפגשו החניכים עם אורחים שהגיעו ממדינות ערביות שכנות. מפגשים אלו נשאו לא אחת תכנים לאומיים.¹¹⁴

באותה עת ביססה פלוגת העבודה של בית"ר בראש פינה, שהוקמה בשנת 1930, את פעילותה במושבה. חברי הפלוגה ייחדו את שעות הערב ואת השבתות ללימוד עברית, להרצאות ולדיונים בנושאים שעל סדר היום. הפלוגה הייתה לגדולה בפלוגות בית"ר וכונתה 'אם הפלוגות'. בסוף שנת 1933 הוחלט לשוות לפלוגות בית"ר צביון צבאי. חברי הפלוגה בראש פינה נהגו לקיים מסדרים ומצעדים ברחבי המושבה והקפידו על לבישת מדים ועל משמעת פיקודית.¹¹⁵ חברי הפלוגה היו שותפים מרכזיים, עם אנשי המושבה ואנשי יישובים

111 עדות יעקב בנדל על מאורעות תרפ"ט, את"ה, 0001/359/080. ראו ציטוט מדבריו בעמוד הראשון של מאמר זה.

112 Young Men's Muslim Association Safad, 9.12.1933-10.11.1935, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), מ'26/2680; ראו גם: עבאסי, **צפת בתקופת המנדט**, עמ' 270-276. את האגודה הקים יעקוב אלע'זסיין, יושב ראש הוועדה המבצעת של קונגרס הצעירים הפלסטינים. הוא פנה לכאמל חוסיין שעמד בראש האגודה בשנים 1933-1935, נוסף על תפקידו כיושב ראש האגודה הכפרית הערבית שפעלה בעיר.

113 יובל ארנון-אוחנה, **חרב מבית: המאבק הפנימי בתנועה הלאומית הפלסטינית 1929-1939**, כנרת זמורה ביתן, תל אביב 1981, עמ' 189.

114 'בעיתונות הערבית', דבר, 26.3.1936, עמ' 2.

115 אסתר שטיין-אשכנזי, 'פלוגות העבודה של בית"ר 1931-1935', קתדרה, 51 (ניסן תשמ"ט), עמ' 153, 157, 168.

איור 10: מסדר פלוגת בית"ר בראש פינה במדים¹¹⁶

אחרים בגליל, בהברחת עולים שהגיעו דרך גבול הצפון. בשנים 1930-1934 הוברחו דרך גבול זה כמה אלפי עולים יהודים.¹¹⁷ פעילות הפלוגה שנקראה כשאר הפלוגות 'פלוגת גיוס' התקבלה באהדה רבה, בפרט בקרב צעירי המושבה שהשתוקקו לתוכן לאומי (איור 10). למרות פעילויות הצעירים בשני היישובים, שהיו בעלות סממנים לאומיים מובהקים, המשיכו חברי הקהילות והיישובים באזור לקיים קבלות פנים משותפות לאורחים שהגיעו למרחב. הלורד ג'יימס רוטשילד ורעייתו דורותי זכו לקבלת פנים משותפת בסוף חודש מארס 1936.¹¹⁸ נראה שהצטרפות ג'אעונה לשביתה הכללית שפרצה כעבור חודש בלבד הפתיעה לא רק את איכרי ראש פינה אלא גם את הפלאחים של ג'אעונה עצמם.

תקופת המרד הערבי והשביתה הכללית

ב-25 באפריל 1936 הכריז כאמור הוועד הערבי העליון על שביתה כללית עד שיקבלו הבריטים את תביעותיהם: איסור הגירה של יהודים, איסור מכירת קרקעות של ערבים ליהודים וכינון ממשלה לאומית האחראית לפני מועצה שהרכבה ייצג נאמנה את גודל האוכלוסייה הערבית וזו היהודית.¹¹⁹ ערביי ג'אעונה נענו לקריאה והצטרפו לשביתה. אנשי

116 פלוגת בית"ר ראש פינה במסדר, באדיבות מזב"י, תצלום מס' 1190.

117 חיים לזר-ליטאי, אף על פי: ספר עליה ב', מכון ז'בוטינסקי, תל אביב 1957, עמ' 26-35.

118 'רוטשילד בגליל העליון', דבר, 30.3.1936, עמ' 1.

119 'הושע פורת, ממהומות למרידה: התנועה הערבית-הפלסטינית 1929-1939, עם עובד, תל אביב 1978, עמ' 198-199.

ראש פינה ניצבו בפני מציאות קשה והרגישו שננטשו.¹²⁰ הפגיעה הייתה כמובן בעיקר במגזר החקלאי, אך גם ענייני השמירה והביטחון נפגעו. בשנת 1936, שלא כמו במאורעות 1929, מצאו אנשי המושבה פתרונות חלופיים למצוקה שנקלעו אליה. פתרונות אלו היו לימים לפתרונות של קבע והתאימו לרוח הלאומית שנשבה ביישוב היהודי בנוגע לעבודה עברית ולהגנה עצמית.

בפרוץ השביתה הקימו הבריטים בשיתוף הנהגת היישוב כוח של נוטרים יהודים שהחזיק בנשק כחוק. משהפסיקו השומרים מג'אעונה לבצע את עבודת השמירה במושבה, תפסו את מקומם הנוטרים, ועמם חברי פלוגת בית"ר (בפיקוד ה'הגנה') וגפירים בשכר.¹²¹ מרבית האירועים האלימים באזור בתחילת תקופת המרד התרחשו בצפת ובדרכים בקרבתה וכוננו בעיקר נגד השלטון הבריטי. במאי 1936 נהרס גשר בכביש ראש פינה-צפת, וביוזם נותקו קווי הטלפון למשטרת ראש פינה. לעתים כוונה האש גם נגד פעילותם של היהודים באזור. באוגוסט 1936 לדוגמה הותקפה ביריות שירה של משאיות משקי הגליל העליון ליד ראש פינה.¹²² לאחר תום השביתה, כשהחלה בנובמבר 1936 ועדת פיל לחקור את הסיבות לפרוץ המרד הערבי, השתררה רגיעה באזור. כמה מהמעורבים הרגישו שאולי הסתיים גל המתחים, והקשרים בין המושבה לכפר התחדשו חלקית. נשות ג'אעונה חזרו בהדרגה לעבוד אצל משפחות האיכרים, אבל האיכרים נמנעו מלהעסיק פועלים ערבים, והוועד קיבל החלטה ברוח זו ופיקח וגער באלו שחרגו מהחלטתו. החרם הערבי חיזק אפוא את הקולות במושבה שהתנגדו להעסקת ערבים. רועי עדרי הצאן של ג'אעונה המשיכו להוביל בכל בוקר את עדריהם דרך הרחוב המרכזי של המושבה לשדות המרעה, אך מלבד זה גילו התושבים ברחוב העליון ואנשי הכפר זהירות הדדית, ונמנעו מכניסה אלה לשטחי אלה.

שליחים מצפת היו מגיעים לג'אעונה ודוחפים את התושבים לפתוח באש על ראש פינה, ואירועים אלה הסתיימו בדרך כלל ללא נפגעים.¹²³ באמצע חודש מארס 1937, כשחזרו העדרים לכפר דרך המושבה, נרצח בפתח ביתו שמואל גוטפריד, תושב המושבה, כפי הנראה בידי אחד הרועים.¹²⁴ המשטרה הבריטית עצרה מיד רועה מג'אעונה, אך הוא שוחרר לאחר זמן קצר מחוסר הוכחות. המוכתר הוותיק של ג'אעונה חאג' סולימאן תמים נורה ב-12 באוקטובר 1937 כשעמד לעלות לאוטובוס בצפת בדרכו חזרה לכפר. דוח שירות הידיעות של ה'הגנה' (הש"י) מציין כי הוא נרצח בגלל יחסיו הטובים עם אנשי המושבה ובהנחייתו של עבדאללה אל-אצבא, בן הכפר.¹²⁵ אל-אצבא נחשב אחד המפקדים הראשיים

120 ריאיון עם אביב קלר, מ-3.1.2017.

121 תמלול הקלטה בנושא ההגנה בראש פינה, עמ' 8, אר"פ.

122 'התקפת שיירה בגליל', דבר, 11.8.1936, עמ' 10.

123 ריאיון עם שוש עוזיאל, מ-27.10.2016.

124 'שמואל גוטפריד', אתר לזכר האזרחים חללי פעולות האיבה במרשתת, <http://laad.btl.gov.il/Web/He/Victims/111.aspx?ID=35826> (אוחזר בפברואר 2018); 'אחרי הרצח בראש פינה', דבר, 18.3.1937, עמ' 1.

125 'דו"ח הש"י - ג'אעונה', 8.10.1941, את"ה, 105/226.

של המרד בנפת צפת, השתתף בקרבות נגד הבריטים והם הרגו אותו בשנת 1938.¹²⁶ רצח המוכתר פגע בהידברות השוטפת בין נכבדי ראש פינה ונכבדי ג'אעונה. אחרי מימוש החרם בשנת 1936 לא הוזמנו עוד נכבדי ג'אעונה לישיבות ועד המושבה ודרישות הדדיות בין הכפר למושבה הופנו לעתים לנציגי השלטון הבריטי בצפת.¹²⁷ רצח המוכתר מראה שתושבי ג'אעונה לא היו עשויים מקשה אחת והיו ביניהם דעות שונות בנוגע ליחסים עם היהודים בכלל ועם תושבי ראש פינה בפרט.

בעקבות פרסום דוח ועדת פיל והצעת החלוקה פרץ שוב באוקטובר 1937 גל של אלימות מצד הערבים; זה נמשך עד אמצע שנת 1939. באפריל 1938 הועמדה המושבה במוקד האירועים בין הקהילות בארץ בכלל. שלא כמדיניות ההבלגה שנקטו הנהגת היישוב והנהגת בית"ר, החליטו שלמה בן יוסף ושניים מעמיתיו לפלוגת בית"ר בראש פינה לפעול נגד מטרה ערבית. ההחלטה באה בתגובה להתקפות קשות על מטרות יהודיות בגליל: ב-29 במאס 1938 נפתחה אש על מונית שהובילה נוסעים יהודים בכביש עכו-צפת. שלוש נשים, שני גברים וילד נהרגו.¹²⁸ ב-16 באפריל הותקפה באזור חניתה מכונית שנסעו בה יהודים, וארבעה נהרגו.¹²⁹ כפעולת תגמול ארבו ב-21 באפריל 1938 שלמה בן יוסף, אברהם שיין ושלום ז'ורבין לאוטובוס ערבי שירד בכביש צפת-ראש פינה והיה בדרכו לטבריה, והטילו לעברו רימון. הרימון לא התפוצץ. השלושה ברחו לראש פינה, נלכדו בידי הבריטים והועמדו למשפט. שלמה בן יוסף הוצא להורג בסוף חודש יוני 1938.¹³⁰ בעקבות פעולתו של בן יוסף וחבריו הותקפה ראש פינה מכיוונים שונים. במשך כשעה נורו יריות על המושבה, ואחדים מהתוקפים הצליחו אף לחדור לחצר של אחד האיכרים. הנוטרים השיבו אש והדפו את התוקפים; עקבותיהם של התוקפים הובילו לכפר פרעם.¹³¹ זו הייתה הפעם היחידה בתולדותיה של המושבה שניסו לתקוף אותה. עד סוף שנת 1939 נפגעו תושבי המושבה ורכושם והוצתו השדות המרוחקים עוד כמה פעמים.¹³² ככל המקרים הללו הובילה החקירה לכפר פרעם ולבדווים באזור, אך לא לג'אעונה.¹³³ בסוף שנת 1939 דעכה

126 עבאסי, *צפת בתקופת המנדט*, עמ' 283; עמאירה, *ג'אעונה קריה*, עמ' 49-53; מצטטא מראד אל-דבאע', *בלאדנא פלסטיין*, 6, 2, כפר קרע 1988, עמ' 189-190.

127 ראו לדוגמה דרישה להגדלת הקצבת המים שהפנה מוכתר ג'אעונה בשנת 1947 לקצין מחוז צפת: Water Supply Jaouni Safad S/P 4/4/1947-10/6/1947, א"מ, מ' 34/2680.

128 'מרחץ דמים איום ומזעזע בדרך עכו-צפת', *הבקר*, 29.3.1938; 'הללויות אלגרה מוסרי ובכור שחרור בצפת', שם, 1.4.1938.

129 'יוסף רוטבלט, אברהם דניאלי, דוד בן גאון וזאב ענף נרצחו בשעה שהותקפו ליד חניתה בשוכם במכונית מטויל בנקודת ההתיישבות החדשה', *דבר*, 17.4.1938.

130 לקריאה נוספת: שלום רוזנפלד (עורך), *לכבוש את ההר: ספר שלמה בן יוסף*, הדר, תל אביב 1979.

131 'נהדפה התנפלות נועזת על ראש פינה', *דבר*, 2.5.1938; ראו גם: מידע על אודות פרעם, הערה 49 לעיל.

132 'דם ואש', *הצפה*, 9.6.1938.

133 'תושבי הצפון דורשים לפעולה מהירה', שם, 9.3.1938.

המתחנות, ושוב שררה רגיעה שנמשכה עד תום מלחמת העולם השנייה. על אף ההתרחקות המסוימת בין הכפר ובין המושבה, נמנעו הצדדים בתקופה זו מאירועים אלימים ומצעדים שאין מהם חזרה.

בימי מלחמת העולם השנייה ואחריה

בשנים 1939-1947 שרר שקט יחסי במערכת היחסים בין הערבים ליהודים בגליל העליון, בעיקר בכל הנוגע לאירועים אלימים. בשנת 1941, לנוכח אפשרות הפלישה לפלשתינה-א"י מצפון, נערכו הבריטים להגנה על גבולות הארץ. כחלק מהיערכות זו הוקמו על רכס הר כנען מעל הכפר והמושבה ביצורים ומתקני הסוואה שרבים מערביי ג'אעונה השתתפו בבנייתם. בסתיו 1942 נהדפו כוחות הציר בצפון אפריקה והאיום בפלישה חלף. נפת צפון של ההגנה, שמקום מושבה היה באיילת השחר, עברה להתמקד בהיערכות לקראת אפשרות למאבק מזוין עם הערבים. כחלק מהיערכות זו הוקמו פלוגת חי"ש ויחידת סיור שעליה הוטלה גם המשימה להכין תיקי מידע על כפרים ערביים בנפה.¹³⁴

דוח הש"י מחודש פברואר 1946, מאשש את יחסי השכנות הטובים בין ג'אעונה לראש פינה ומציין כי נטייתם המפלגתית של אנשי הכפר 'מג'לסית, נוטים לצובחי אלח'דרא בצפת'.¹³⁵ בנוגע לצפת העריכו אנשי הש"י ש 90 אחוזים מערביי העיר תומכים בחוסיינים.¹³⁶ בעיר נפתח ב-1946 סניף של ארגון א-נג'אדה, שנוסד ביפו בשנת 1945 ופעילותו התפשטה במהירות ברחבי הארץ. הארגון ניסה בהצלחה מועטה לאמץ סממנים צבאיים ולהקנות אותם לצעירים הערבים. סניפים נוספים של הארגון נפתחו במהרה גם בכפרים שבנפת צפת, ובהם ג'אעונה. בסניף בג'אעונה היו באפריל 1947 29 חברים פעילים.¹³⁷ בסתיו 1947 נערך היישוב בארץ ישראל לאפשרות שערביי הארץ בסיוע לוחמים ממדינות ערב ינסו למנוע את מימוש תכנית החלוקה. יישובים במרחב הכפרי החלו לגבש את מסגרות ההגנה המקומית והוכנו תכניות ההתגוננות. פעילות זו התבססה גם על שיוך היישוב לתנועת ההתיישבות, שכן ממנה עתידה הייתה להגיע תגבורת בשעת מצוקה.¹³⁸ לראש פינה לא הייתה זיקה לתנועה, והנוטרים תושבי המושבה היו כוח המגן המידי שלה.

134 צבי רסקי ונועה ברקת, לעבדה ולשמרה: סיפור חייו של אל"מ מ'מיל', צבי (איו) רסקי, הוצאה לאור צבי רסקי חצור הגלילית 2007, עמ' 72.

135 דוח הש"י בנושא ג'אעונה, פברואר 1946, את"ה, 105/226; מג'לסי: הכוונה למועצה המוסלמית העליונה. צובחי אל-ח'דרא היה מנהיג צפתי מוביל בתנועה הלאומית הפלסטינית ומקורב למופתי של ירושלים, ממקימי מפלגת אל-אסטקלאל בשנת 1932.

136 דוח הש"י מ-1.1.1940, שם, 105/226; דוח הש"י מ-15.5.1941, שם, עמ' 2.

137 עבאסי, צפת בתקופת המנדט, עמ' 180-185.

138 אלון קדיש, 'ישובים מתכוננים למלחמה', בתוך: מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט: דיון מחודש, ב, משרד הביטחון, תל אביב 2004, עמ' 801-849.

המלחמה ב־1948 והסוף לשכנות

על פי תכנית החלוקה יועד הגליל העליון המזרחי, ובכלל זה צפת, להיות חלק ממדינת היהודים. לאחר דיונים פנימיים קבעו הבריטים כי עד 15 במאי 1948 הם יפנו את כוחותיהם מהארץ.¹³⁹ לנוכח התארגנות הבריטים ליציאה החלה ה'הגנה' להיערך לעזיבתם ולתפיסת השטחים המיועדים למדינת היהודים.¹⁴⁰ גם הצד הערבי החל בהתארגנות לקראת העזיבה של הבריטים. בהנחיית הוועד הערבי העליון החדש הוקם בצפת כוח מתנדבים מקומי להגנה על העיר. לאחר תקרית ירי בראשית דצמבר 1947 נותק הקשר הישיר בין היהודים לערבים בעיר, וכובד המשקל עבר למעשי אלימות ותגובות נגד.¹⁴¹ ההגנה על ראש פינה התבססה באותה תקופה על כוח הנוטרים המקומי שהמשמר הנע שלו סייר בקביעות במושבה ובאזור. הדרך המרכזית שחצתה את המושבה בואכה הכפר המשיכה לשמש הן את היהודים והן את הערבים.¹⁴² למרות המתוחות המתהווה, המשיכו רועי עדרי ג'אעונה לצאת למרעה בכל בוקר בדרך זו ולחזור בה לעת ערב.

בחודשי המלחמה הראשונים (תקופת המלחמה הבין־קהילתית) הייתה מידת האלימות במרחב הכפר והמושבה מצומצמת. 'צבא ההצלה', שהקימה הליגה הערבית והתאמן בסוריה, חדר אל המרחב בראשית ינואר 1948. גדוד הירמוך השני בפיקודו של אדיב שישכלי התפרס בגזרת הצפון בלי שהבריטים הערימו קשיים על מהלכיו.¹⁴³ הגדוד שם לעצמו למטרה לארגן כוחות משמר בערים המעורבות ובכפרים, לציידם בנשק ולהציב בראשם מפקדים מתוכו. לוועדות הלאומיות בכפרים מונו קציני קישור של צבא ההצלה ונקבעו הקצבות ה'מס' שנדרש כל יישוב ערבי להעביר כדי לקיים את צבא ההצלה.¹⁴⁴ אנשי צבא ההצלה לא התגוררו בקביעות בג'אעונה, אך הם הגיעו בכל כמה ימים, מזוינים בנשק, ונפגשו עם נכבדי הכפר. תושבי ג'אעונה נהגו לצייד אותם במזון.¹⁴⁵ עד סוף חודש אפריל

139 יונה בנדמן, 'גיבוש התכנית הבריטית להתפנות מארץ ישראל', שם, עמ' 589-661.

140 בן ציון דינור (עורך ראשי), ספר תולדות ההגנה, ב, מערכות, ירושלים 1972, עמ' 1503-1505; איתמר רדאי, הגדוד השלישי: סיפורו של 'גדוד הגליל' בחטיבת הפלמ"ח יפתח במלחמת העצמאות, יהודה דקל, מקווה ישראל 2014, עמ' 45-52.

141 אלון קדיש, יציאת הצבא הבריטי מצפת, אריאל, ירושלים 2006, עמ' 4; עבאסי, צפת בתקופת המנדט, עמ' 186-196; מוסטפא עבאסי, 'צפת במלחמת העצמאות: עיון מחדש', קתדרה, 107 (ניסן תשס"ג), עמ' 115-148.

142 עדות דב גולדשטיין מפקד הנוטרים, את"ה, 156.00018.

143 גדוד הירמוך השני בפיקודו של אדיב שישכלי, נחל מפלות בגליל ובצפת. עם זאת הצליח הגדוד להדוף את המתקפה הראשונה של הפלמ"ח על מלכיה. הישג זה הקנה לשישכלי מעמד של גיבור בשובו לסוריה. לימים היה שישכלי פעיל בהדחת השלטון בסוריה והיה לנשיא סוריה (1953-1954).

144 לימור אבוניל, 'צבא ההצלה של אלקאוקג', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן תשס"ה, עמ' 11-34; אברהם סלע, 'צבא ההצלה בגליל במלחמת 1948', בתוך: קדיש, מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט, עמ' 207-269.

145 עמאירה, ריאיון וידאו.

1948 תקפו מתנדבים בצבא ההצלה ולוחמים מכפרי האזור בעיקר את התחבורה היהודית במרחב, מראש פינה דרומה וצפונה אל יישובי הגליל העליון. בשל התגברות מעשי האלימות בין הצדדים ובשל חשש מפני חסימת כביש צפת-ראש פינה החליטו הבריטים להוציא את כוחותיהם מהאזור, ממרחב צפת עד מטולה, כחודש ימים לפני המועד המתוכנן.¹⁴⁶ לנוכח התפתחות זו ולפי תכנית ד' נערכה ה'הגנה' לכיבוש הגליל המזרחי ולהשתלטות על הכבישים מטולה-טבריה וראש פינה-צפת, במבצע שכונה מבצע יפתח.¹⁴⁷ בדוח מודיעין שסקר את סדר גודל הכוחות הערביים בגליל המזרחי ואת פריסתם, נכתב כי בג'אעונה פעלו 120 לוחמים נושאים נשק. יש להניח כי מדובר בתושבי הכפר מכיוון שמידע על מקומות הימצאות מגויסים זרים נזכר במסמך רק בנוגע לכפרים קבאעה, פרעם ומלכיה.¹⁴⁸ ייתכן שהמספר הנקוב בדוח מופרז. ח'אלד אחמד עמאיריה כתב כי לפני היציאה מהכפר אספו תושביו כספים לרכישת נשק נוסף והסתייעו במתווכים מצפת. לדבריו, הנשק הגיע פגום וחלוד רק לאחר שכבר הגיעו פליטי הכפר ללבנון.¹⁴⁹ ב־22 באפריל 1948 עזבו מרבית ערביי חיפה את העיר, וב־29 באפריל יצאו גם ערביי טבריה. המידע על כך, שהתפשט ביישובי הערבים, החליש את יכולת העמידה של צפת ואזורה הכפרי.

מבצע יפתח ועקירת ערביי ג'אעונה

מתחילת מבצע יפתח עד עקירתם של ערביי ג'אעונה, כ־1,300 נפש בשנת 1948, חלפו בסך הכול 16 ימים. ב־28 באפריל עזבו הבריטים את הגליל העליון המזרחי. באותו יום מסרו הבריטים את בניין משטרת ראש פינה לנוטרים היהודים. כשפינו הבריטים את המחנה הצבאי הסמוך (לימים מחנה פילון), השתלטו על המקום כוחות פלמ"ח.¹⁵⁰ אור ליום 1 במאי נכבשו עין א־זיתון ובירייה הערבית. בתי שני הכפרים נהרסו, וכיבוש עין א־זיתון לווה בהוצאה להורג של כמה עשרות גברים.¹⁵¹ אירועים אלו השפיעו מאוד על תושבי צפת והכפרים באזור. ב־1 במאי הופגזו הכפרים פרעם, מע'אר אל-ח'יט וקבאעה באש מרגמות והחלה מנוסה של כפריים מיישובים אלו.¹⁵² עזימה, תושב פרעם, סיפר כי לאחר ההפגזה

146 קדיש, יציאת הצבא הבריטי מצפת, עמ' 87-100.

147 שושנה שטיפטל (עורכת), תכנית ד': תהליך הכנתה וגיבושה, משרד הביטחון, תל אביב 2008, עמ' 310.
148 'תנועת הכוחות הערביים בגליל המזרחי' 28.4.1948, ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 1975-922-1082, מסמך 217.

149 עמאיריה, ג'אעונה קריה, עמ' 54.

150 בני מוריס, 1948: תולדות המלחמה הערבית-הישראלית הראשונה, עם עובד, תל אביב 2010, עמ' 178; 'ראש פינה פונתה מבריטים', הַצִּפָּה, 28.4.1948.

151 נתיבה בן יהודה, מבעד לעבותות: רומן על שלושה חודשים ב־1948, כתר, ירושלים 1985, עמ' 243-248.

152 'הערבים בורחים מאזור ראש פינה', מעריב, 2.5.1948.

ב־1 במאי עזבו ברגל מרבית התושבים את הכפר והשתכנו בכפר עלמא הסמוך לגבול לבנון; בפרעם נשארו רק צעירים ממושגים. כשנפלה צפת הערבית, כעבור עשרה ימים, עזבו את פרעם גם הצעירים.¹⁵³ אפשר לשער כי קולות הנפץ העזים ומראות ההתפוצצויות שנגרמו מידי המרגמות על פרעם המרוחקת רק שניים-שלושה קילומטר מג'אעונה, וכן מראה תושבי הכפר הנסים, השפיעו על ערביי ג'אעונה.

גדוד העמק, הגדוד הראשון של הפלמ"ח, החל לעלות צפונה ב־3 במאי כדי להצטרף לחטיבת יפתח. תנועתו צפונה נוצלה כדי להסיר את איום הירי וההתקפות על ציר ראש פינה-טבחה ומזרחה עד הירדן, משני עברי הכביש. פעולות אלו כונו מבצע מטאטא, ונמשכו גם ב־5 במאי. האוכלוסייה שגורשה, רובה בני שבטים בדווים, עברה לסוריה.¹⁵⁴

ח'אלד עמאיריה מציין שבתחילת חודש מאי הורה צבא ההצלה לתושבי ג'אעונה כי מי מהם שיכול לפנות את הנשים והילדים למקומות מרוחקים, שיעשה זאת. ההוראה התבצעה חלקית, והגברים חזרו להגן על הכפר.¹⁵⁵ הדוח היומי של חטיבת יפתח למטה ה'הגנה' מאשש את דבר ההוראה לפנות נשים וילדים מסביבות ראש פינה.¹⁵⁶ כמה ימים לאחר מכן הורה צבא ההצלה לתושביהם של כמה מהכפרים להתפנות. עמאיריה כותב בספרו:

תחת מטר אש תותחים ומטוסים עזבו אחדים מהכפרים בגליל המזרחי וביניהם תושבי ג'אעונה ב־15.5.1948. זאת בפקודה מהמפקדה הערבית באזור. יצאנו מתוך כוונה לחזור לכפרנו בתוך כחודש לערך, כפי שהובטח לנו [...] תחנתנו הראשונה הייתה פרעם בפלסטין שם נשארנו לתקופה של כשבוע ימים.¹⁵⁷

העצירה לשבוע בפרעם, שהייתה מרוחקת כאמור רק כשלושה קילומטרים מג'אעונה, מחזקת את דברי עמאיריה שזו הייתה עזיבה זמנית כדי לשוב בשוך המלחמה. הפינוי נועד לאפשר ללוחמי צבא ההצלה ולצבאות מדינות ערב שהתארגנו לפלישה בתוך ימים אחדים להתבסס בכפרים כנקודת אחיזה לקראת יציאה להתקפה על יישובי היהודים.¹⁵⁸ ב־10

153 אחמד צאלח עזימה, יליד 1929, שימש מפקד כוח ההגנה המקומי בכפר פרעם שהיה סמוך לג'אעונה. בריאיון וידאו שצולם בדמשק בשנת 2010 דיבר עזימה על הכפר ועל אירועים שהתרחשו בו בשנים 1947-1948. <http://www.palestineremembered.com/Safad/Fir'im/Story17998.html> (אוחזר ב־13.2.2018).

154 'פעולות התקפה של ההגנה בגליל העליון', קול העם, 5.5.1948; 'טוהרו הדרכים בין הגליל התחתון והעליון', דבר, 6.4.1948.

155 עמאיריה, ריאיון וידאו.

156 יפתח אל מטכ"ל, דו"ח יומי 3.5.1948, א"צ, 44-10-922-1975, מסמך 74.

157 עמאיריה, אלג'אעונה קריה, עמ' 57.

158 מוריס, 1948, עמ' 182 והערה 246 בעמ' 483. מוריס מסתמך על מברקי עודד אל גולני, 20.4.1948, על מברקי יפתח אל מטכ"ל 2.5.1948 ועל דו"ח יומי, 8.5.1948. להערכת מוריס נעשה הדבר 'אם כדי להניח ללוחמי המליציות הערביות להשתכן שם, ואם כדי לפנות את האזור לקראת הפלישה הממשמשת ובאה'; ראו גם: מוסטפא עבאסי ואמיר גולדשטיין, 'גשר צר מעל ביצות החולה: כאמל

במאי נכבשה צפת בידי כוחות ה'הגנה', ותושביה הערבים נמלטו בעיקר לכיוון צפון, דרך ואדיות הר מירון. נפילת צפת האיצה את בריחתם של תושבי הכפרים הערבים בסביבתה. מהעדויות השונות עולה כי אחרוני התושבים בג'אעונה עזבו ב־12 במאי 1948. מסקירת מודיעין מאוחרת מ־30 ביוני 1948 אנו למדים כי תושבי הכפר עזבו כולם בשל 'פרפורי צפת'.¹⁵⁹ נראה כי העזיבה לא התרחשה ביום אחד. בני מוריס מציין שני תאריכי עזיבה שונים: האחד לפני נפילת צפת – 2 במאי 1948, והאחר 9 במאי 1948, בהשפעת נפילתה של צפת הערבית.¹⁶⁰ נאפו נזאל טוען, על סמך ריאיון עם פליט מהאזור, כי ג'אעונה נעזבה ב־24 באפריל.¹⁶¹ וליד ח'אלידי מציין כי ג'אעונה פונתה מיושביה או ב־2 במאי 1948 או ב־9 במאי 1948.¹⁶²

אחדים מהעוזבים שיתפו את מכריהם בראש פינה בתכניותיהם וביקשו שישגחו על בתיהם ועל חיות משק הבית שלהם. צבי רסקי, תושב ראש פינה שהיה נוטר ואיש ה'הגנה' באותן שנים, תיאר את עזיבת ערביי ג'אעונה בספר זיכרונותיו:

לפני שערביי ג'אעונה ברחו, נפגשו זקני הכפר עם זקני ראש פינה, סיפרו להם שהם עוזבים את הכפר למספר ימים וביקשו שישמרו על בתיהם עד שיחזרו. זקני ראש פינה אמרו להם לא לברוח [...] אך זקני ג'אעונה אמרו שאין להם ברירה. הקצינים הסורים הבטיחו לתושבי ג'אעונה שהם ישובו לבתיהם בעוד כשלושה שבועות, לאחר שיושלם כיבוש ראש פינה ואז הם יוכלו לקבל גם את רכוש היהודים [...] הזקנים שלנו הציעו, בתום לב, לקבל תחת חסותם את כל ערביי ג'אעונה והבטיחו לזקני הכפר שלא יאונה להם כל רע [...] אבל ערביי ג'אעונה לא האמינו בכך, הם חששו ועזבו את הכפר [...] ההחלטה לברוח [...] הייתה תחילתה של טרגדיה שהובילה לאסון ולכאב רב.¹⁶³

ח'אלד עמאיריה מתאר בפירוט את נסיבות עזיבת ערביי ג'אעונה ומחזק את עדותו של רסקי. עמאיריה מציין כי ערביי הכפר לא חששו מהיהודים תושבי ראש פינה, שאותם הוא מכנה 'היהודים הערבים', אלא מהיהודים הזרים, כלומר אלו שהיגרו לארץ ושלדבריו השפעתם על תושבי המושבה הייתה חזקה. לדבריו ניסו יהודי ראש פינה לשכנע את תושבי הכפר לא לעזוב, אך צבא ההצלה הורה להם לצאת ולהשאיר בידי את הלחימה ביהודים. עמאיריה מוסיף כי עד 12 במאי 1948 יצאו כל המשפחות מהכפר. המשפחות

חוסין בצבת המאבק הלאומי בימי המנדט, ישראל, 24 (2016), עמ' 262-263, בעניין מסרים שהעבירו אנשי צבא ההצלה לתושבי ח'אלסה וסביבתה כי מומלץ להם לעזוב את בתיהם לזמן-מה, עד אשר תושלם מתקפת הערבים לכיבוש עמק החולה.

159 'תנועת ההגירה של ערביי ארץ ישראל 1.12.1947-1.6.1948', 30.6.1948, א"צ, 781-1000001-1957.

160 בני מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, עם עובד, תל אביב 1991, עמ' 144, 172.

161 Nafez Nazzal, *The Palestinian Exodus from Galilee 1948*, The Institute for Palestine Studies, Washington D.C. 1978, p. 30

162 ח'אלידי, מה שנותר, עמ' 458-459.

163 רסקי וברקת, לעבדה ולשמרה, עמ' 92.

לקחו עמן בעזבון בגדים ושמיכות ואת עדרי הצאן והתמקמו זמנית בכפר פרעם הנוטש. משגברה הלחימה המשיכו במסען ללבנון. מלבנון הוסעו הפליטים באוטובוסים לסוריה, ולימים התמקמו כמה מהם במחנה הפליטים ירמוך שליד דמשק.¹⁶⁴

ע'זאלה אבו עביד, שנולדה בג'אעונה בשנת 1936, מתארת כיצד הגיע אביה לביתם בכפר בבהלה באחד הלילות, העיר את אחיה ואת אמם, וזירזם למהר ולעזוב את הכפר ליומיים-שלושה. היא מספרת שהפחד שלהם לא היה מתושבי ראש פינה, ומתארת פגישה שבה ניסו יהודי ראש פינה לשכנע את ערביי ג'אעונה לא לעזוב את כפרם באמרם: 'אנחנו שכנים, אל תעזבו, גורלכם גורלנו'. מג'אעונה נמלטה משפחתה לסעסע, ואחרי כשבועיים דרש מהם צבא ההצלה להמשיך בדרכם, והם עברו לאזור בנת ג'ביל ומשם לצור.¹⁶⁵

קורותיו של יישוב ספר מעורב (כמעט)

חייהם של תושבי ראש פינה וג'אעונה אלה לצד אלה עשרות רבות של שנים יצרו היכרות קרובה ומסכת של מנהגים, פעולות משותפות והבנה הדדית. מערכת יחסים זו נוצרה ללא התערבות השלטון המרכזי הבריטי על נציגיו האזרחיים והצבאיים. גם בעת שהתערערו היחסים כמו שתיארנו כאן, מידת מעורבותו של השלטון במיתון העימותים לא הייתה ניכרת. במרחב הגיאוגרפי של שני היישובים, ובו השטח הבנוי והשטחים החקלאיים, התקיימו מפגשים מגוונים שנועדו לשרת את הצרכים של שתי האוכלוסיות. על אף המאפיינים הייחודיים לכל יישוב, יצר המגע בין תושביהם במשך תקופה ארוכה ובאינטנסיביות משתנה מערך של מעין יישוב ספר מעורב (כמעט). ההסתייגות אשר למידת האיחוד של שני היישובים ליישוב אחד נובעת מהפרדת השליטה (הפרדה ארגונית) במרחב המשותף בין המושבה ובין הכפר. אף שהקרבה הגיאוגרפית והיחסים בין היישובים מיתנו את השפעתם של הגורמים החיצוניים ובעיקר הלאומיים, ברגעי המבחן לא יכלו הכוחות המקומיים לעמוד בפני הלחצים החיצוניים. חדירתם של הרעיונות הלאומיים הלכה ויצרה שתי ישויות נפרדות, וסופן היה להיפרד.

שיתוף הפעולה בחקלאות ובעבודות המשק בין איכרי ראש פינה ובין הפלאחים של ג'אעונה עמד בבסיס קיומם הפיזי של שני היישובים. לרשות איכרי ראש פינה עמדו שטחי אדמה גדולים, יותר מכפי שיכלו לעבד בכוחות עצמם. כך בפלחה, וכך גם במטעי הטבק. שיטות החקלאות שהשתמשו בהן חייבו העסקת ידיים עובדות נוספות ורבות. לעומתם, ערביי ג'אעונה סבלו ממחסור קבוע בקרקע לעיבוד ומחסור תעסוקה, ואלה הלכו וגברו עם הגידול באוכלוסיית הכפר.

164 עמאירה, ריאיון וידאו.

165 ריאיון וידאו עם ע'זאלה אבו עובייד, <https://www.youtube.com/watch?v=Ljal12Q6uvU>, (אוחזר ב־13.2.2018).

בד בבד עם אפשרויות התעסוקה שסיפקה המושבה לאורך שנים לתושבי הכפר, למדו הפלאחים מג'אעונה בראש פינה שיטות חקלאיות מתקדמות שאותן ניסתה פקידות הברון רוטשילד ולאחריה יק"א ופיק"א ליישם במושבות הגליל העליון, הם קיבלו טיפול רפואי בראש פינה והשתמשו בתשתית המים שהקימה פקידות הברון רוטשילד למושבה.

התגברות המגמות הלאומיות בקרב שני הצדדים בעיקר ממחצית שנות השלושים הרחיבה את הסדקים שנוצרו במערכת קשרי הגומלין ביניהם. איכרים חדשים בני העלייה השנייה, שהחליפו איכרים ותיקים שעזבו, ופלוגת הגיוס של בית"ר ופעילותה בראש פינה סייעו בגיבוש התפיסה הלאומית במושבה וכן הציעו תחליף עברי חלקי במקום העסקתם של ערביי ג'אעונה.

הפלאחים בג'אעונה הושפעו גם הם מהתגברות הלאומיות בקרב הערבים בארץ, ובעיקר בקרב ערביי העיר הקרובה צפת. בשנת 1936 הצטרפו תושבי ג'אעונה לשביתה שיזמה ההנהגה הערבית, ובהנחייתה עזבו באחת את מקומות העבודה אצל איכרי ראש פינה. שנת 1936 הייתה כאמור נקודת המפנה העיקרית במערכת היחסים שנוקמה בין תושבי היישובים. כשחזרו איכרי ראש פינה להעסיק את הפלאחים ולהחכיר להם אדמות, באמצע שנות הארבעים, היחסים לא נשאו עוד גוון אישי והיו ממוקדים באינטרסים כלכליים. הממצאים מעידים על התנתקות מתפתחת, שבד בבד עמה התרחשה התנתקות אישית.

החרפת הסכסוך הלאומי בין היהודים והערבים בארץ השפיעה על היחסים בין הקהילות במושבה ובכפר, אך באופן מתון יותר מזה שהתרחש בערים המעורבות. הגורמים המעכבים את הקרע היו הן המרחק הגיאוגרפי מהמרכזים הפוליטיים, הן הקרבה הגיאוגרפית הגדולה בין היישובים והן ההיכרות האישית בין התושבים. גם האינטרסים הכלכליים של שני הצדדים צמצמו את ההשפעות הלאומיות החיצוניות. אך גם אינטרסים אלו חזקים ככל שהיו לא יכלו לעמוד בפרץ ההתרחשויות הלאומיות ומעשי האלימות באמצע שנות השלושים ושוב לקראת סיום המנדט.

כפרי הערבים סביב צפת, ובכללם ג'אעונה, הגיעו למערכה בשנת 1948 מבודדים, ללא תכנית כוללת או יכולת לסייע האחד לאחר. האזור הגיאוגרפי לא היה גורם מאחד, וריבונות לאומית הייתה מונח מעורפל אך מגייס.¹⁶⁶ אפשר לקבוע במידה רבה של ביטחון כי שום גורם יהודי שפעל באזור לא תקף את ערביי ג'אעונה תקיפה צבאית ישירה, ודאי שלא יהודי ראש פינה. תושבי ג'אעונה התכוונו לצאת לימים אחדים ולשוב לבתיהם לפי ההנחיות שקיבלו מצבא ההצלה. כמו תושבי כפרים ערביים רבים אחרים, גם הם לא חשבו כי יציאתם תמשך לעד.

לפני היציאה התקיימה על פי המקורות פגישה בין מכובדי ג'אעונה למכובדי ראש פינה. על אף האיבה שהלכה וגברה בין יהודים ובין ערבים בארץ ישראל ולמרות המלחמה שהתנהלה באזור, נשארה לצדדים היכולת לקיים דו־שיח גלוי. בשיח הזה ניסו תושבי

המושבה להניא את ערביי הכפר מלעזוב, אך ידם קצרה מלשכנעם. בעקבות כישלון זה בא הקץ על יחסי השכנות והשותפות בין הקהילות. במחקר זה אנו מפנים זרקור אל מערכות היחסים שהתקיימו בין יהודים לערבים במרחב כפרי אחד מוגדר, קטן מאוד גיאוגרפית ומצומצם באוכלוסייתו. בחינת מערכות יחסים אחרות בין יישובים כפריים של יהודים ושל ערבים תרחיב את ידיעותינו ותאפשר לגבש מסקנות כלליות יותר. גם היחסים שנוצרו במרחב הספר בין קיבוצים לכפרים סמוכים, להבדיל אולי מיחסים של מושבות עם הכפרים הסמוכים אליהן, ראויים למחקר. השלמתם של תחומי מחקר אלו בד בבד עם המחקרים על החיים העירוניים תייצר תמונה שלמה יותר של היחסים בין הקהילה היהודית ובין הקהילה הערבית כשלב נוסף בדרך לגיבוש תמונה מקיפה על תקופת המנדט כפי שחוו אותה יהודים וערבים בספר המשותף.